

Onlajn radikalizacija na Zapadnom Balkanu: Trendovi i odgovori

Autor **Simeon Dukić**,
Član ekspertske grupe RAN-a na Zapadnom Balkanu

Radicalisation Awareness Network

RAN
Practitioners

Onlajn radikalizacija na Zapadnom Balkanu: Trendovi i odgovori

PRAVNO OBAVEŠTENJE

Ovaj dokument je pripremljen za Evropsku komisiju, ali odražava isključivo stavove autora. Evropska komisija nije odgovorna za posledice ponovne upotrebe ove publikacije. Više informacija o Evropskoj uniji dostupno je na internetu (<http://www.europa.eu>).

Luksemburg: Izdavačka kancelarija Evropske unije, 2023.

© Evropska unija, 2023.

Politika ponovne upotrebe dokumenata Evropske komisije sprovodi se u skladu sa Odlukom Komisije 2011/833/EU od 12. decembra 2011. godine o ponovnoj upotrebi dokumenata Komisije (SL L 330, 14.12.2011, str. 39). Osim ako nije navedeno drugačije, ponovna upotreba ovog dokumenta je dozvoljena u skladu sa licencom Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>). To znači da je ponovna upotreba dozvoljena pod uslovom da se navede izvor i naznače sve izmene.

Za upotrebu ili reprodukciju elemenata koji nisu u vlasništvu Evropske unije, može biti potrebno zatražiti dozvolu direktno od odgovarajućih nosilaca prava.

Razvoj i širenje interneta i informaciono-komunikacionih tehnologija (IKT) doveli su do revolucije u komunikaciji i olakšali ljudima povezivanje i pristup informacijama. Ipak, iako je ova tehnologija u velikoj meri unapredila kvalitet života ljudi, ona je takođe otvorila mogućnosti za zloupotrebu od strane zlonamernih grupa i pojedinaca. Ove opasnosti na mreži kreću se od organizovanog kriminala u obliku trgovine drogom i oružjem i trgovine ljudima, do vođenja informacionog rata putem dezinformacija i **narativa zavere**. Korišćenje interneta od strane terorističkih i ekstremističkih grupa predstavlja sve značajniju pretnju u tom smislu. To je globalna pretnja, jer teroristi koriste internet na različite načine i sa različitim ciljevima, uključujući i kao sredstvo za radikalizaciju pojedinaca i zajednica na mreži. U ovom dokumentu razmatraće se kako se taj trend manifestuje na Zapadnom Balkanu kroz pregled onlajn ekstremističkih mreža i utvrđivanje obima i razmera ključnih ekstremističkih narativa i narativa mržnje. Dokument će takođe razmotriti neke od odgovora koji se koriste u borbi protiv ekstremista na mreži i dati preporuke o tome kako praktičari u ovom regionu mogu raditi na tome da postanu deo rešenja.

Uvod

Digitalna revolucija transformisala je društvo. Iako su mnoge od ovih promena bile pozitivne, one su takođe ponudile teroristima i ekstremističkim grupama nove pristupne tačke za pojačavanje i širenje njihovih poruka i traženje podrške za političku agendu. Da bi se bolje razumela ta pretnja neophodno je definisati dva koncepta. **Internet** predstavlja globalni sistem umreženih računara koji omogućava korisnicima da razmenjuju informacije i komuniciraju jedni sa drugima.¹ Iako internet ima različite dimenzije, ovaj rad će biti usmeren na kompletnu komunikaciju, aktivnost i sadržaj koji se odvijaju i skladište na strukturama svetske mreže i klada, uključujući i društvene mreže.² **Informaciono-komunikacione tehnologije** obuhvataju sve uređaje, komponente umrežavanja i aplikacije koje ljudima omogućavaju pristup digitalnom svetu.³ IKT su vremenom postale mobilnije i jeftinije, omogućavajući lakši pristup internetu. Kako navodi Datareportal, na početku 2022. godine broj korisnika interneta dostigao je 4,95 milijardi, sa stopom penetracije interneta koja je iznosila 62,5% na globalnom nivou.⁴

Ne samo da su ova dostignuća omogućila teroristima i ekstremističkim grupama da sarađuju i lakše komuniciraju među sobom, već su im dala i sredstvo da dopru do široke publike i na nju utiču putem propagande u cilju podrške njihovim ciljevima. Istraživači, kreatori politike i praktičari su ukazali na ovu potencijalnu pretnju i razarajući uticaj koji bi ona mogla da ima na mir i stabilnost. Vlade širom sveta, uključujući i Evropsku uniju (EU) i njene države članice, ozbiljno su shvatile ovu pretnju i uložile značajne napore u sprečavanje terorističke zloupotrebe interneta i borbu protiv nje. Ipak, ta pojava je široka i složena i zahteva sveobuhvatne pristupe. Nadamo se da će ovaj dokument pomoći u osmišljavanju odgovora, tako što će pomoći praktičarima da razumeju onlajn radikalizaciju i da se njome bave u okviru šireg rada na sprečavanju i suzbijanju nasilnog ekstremizma (P/CVE).

Onlajn radikalizacija jeste termin koji obično koriste zainteresovane strane u oblasti P/CVE da označe ekstremističke rizike i pretnje koje se javljaju na internetu, ali koji nema zajednički dogovorenu definiciju. Agenda EU za borbu protiv terorizma iz 2020. i njena uredba 2021/784 o borbi protiv širenja terorističkog sadržaja na internetu prepoznaju i naglašavaju opasnosti radikalizacije na internetu, ali ne definišu koncept onlajn radikalizacije.⁵ Da bi popunio tu prazninu, ovaj rad se oslanja na definicije politike i akademske zajednice van EU. Dokument Ministarstva pravde SAD Policijske usluge usmerene na zajednicu definiše onlajn ekstremizam koji vodi ka nasilju kao proces kojim se pojedinac upoznaje sa ideološkim porukama i sistemom uverenja koji podstiče prelazak sa opšteprihvaćenih uverenja na ekstremne stavove, prvenstveno kroz upotrebu onlajn medija, uključujući društvene mreže.⁶ Na sličan način autor Adam Bermingham i *ostali* definišu onlajn radikalizaciju kao proces u kome pojedinci kroz onlajn interakcije i izloženost počinju da

¹ Vidi: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/internet>

² Ines von Behr *et al.* "Radicalisation in the digital era: The use of the internet in 15 cases of terrorism and extremism," 2-3.

³ Mary K. Pratt, ICT (information and communications technology, or technologies),

<https://www.techtarget.com/searchcio/definition/ICT-information-and-communications-technology-or-technologies>

⁴ Simon Kemp, Digital 2022 : Global Overview Report, <https://datareportal.com/reports/digital-2022-global-overview-report#:~:text=Global%20internet%20users%3A%20Global%20internet,of%20the%20world's%20total%20population.>

⁵ Vidi <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0795&qid=1631885972581> and <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2021/784/oj>

⁶ IACP, Online Radicalization to Violent Extremism, <https://www.theiacp.org/sites/default/files/2018-07/RadicalizationtoViolentExtremismAwarenessBrief.pdf>, 1-2.

posmatraju nasilje kao legitimnu metodu za postizanje političkih ciljeva i rešavanje sukoba.⁷ Iako može izgledati jednostavno, ovaj proces je veoma dinamičan, složen i težak za praćenje i merenje. Iako odvojena, onlajn radikalizacija je takođe veoma blisko povezana sa procesima regrutovanja i mobilizacije za mržnju i nasilje motivisano ekstremizmom, što dodatno komplikuje naše razumevanje ovog pitanja i njegovih posledica za mir i bezbednost. Iako je opšteprihvaćeno da internet igra ulogu u radikalizaciji pojedinaca, postoje ograničeni dokazi za sveobuhvatnu procenu njegovog uticaja.⁸ Uprkos tome, istraživači su ostvarili napredak jer su mapirali onlajn mreže, utvrdili ključne narative i ocenili metode diseminacije. Iako se veći deo ovog rada fokusira na ponudu ekstremističkih sadržaja i aktera na mreži, tu je i poučno istraživanje dinamike potražnje koja je pomogla zainteresovanim stranama da osmisle i daju odgovore zasnovane na dokazima.

Ovaj rad će dati pregled trendova i odgovora u oblasti onlajn radikalizacije na Zapadnom Balkanu, uključujući ključne narative, aktere, mreže i strategije onlajn širenja, kao i relevantne prakse za rešavanje slabosti i preporuke za praktičare. Pre nego što razmotri specifične trendove Zapadnog Balkana, rad će dati kontekst u pogledu uticaja onlajn prostora na radikalizaciju posmatrajući mogućnosti koje taj prostor nudi i razvejavajući neke uvrežene mitove. Rad će dalje kontekstualizovati Zapadni Balkan u okviru globalnog prisustva onlajn ekstremizma i mržnje, ističući globalne uticaje na onlajn ekstremističke aktivnosti i sadržaje na Zapadnom Balkanu i obrnuto, da bi se videlo kako je Zapadni Balkan uticao na globalne onlajn diskurse. Rad će zatim ispitati ključne trendove, narative i zlonamerne mreže koji se odnose isključivo na Zapadni Balkan, posvećujući posebnu pažnju porukama (nasilnih) desničarskih i islamističkih ekstremističkih grupa na regionalnom i državnom nivou. U tom pogledu posebna pažnja biće posvećena rodno relevantnim ekstremističkim porukama. Rad će na kraju predstaviti istaknute odgovore na ovu pretnju i dati preporuke za relevantna zainteresovana lica u regionu i šire. Da bi to postigao, rad se oslanja na ispitivanje primarnih izvora podataka, uključujući državne propise i strategije, i sekundarnu literaturu koju su izradili istraživači sa Zapadnog Balkana i iz celog sveta.

Onlajn radikalizacija: Kontekstualni pregled

Teroristička (zlo)upotreba interneta počela je još u ranim godinama tehnologije i od tada brzo napreduje. Koristeći određenje Ministarstva spoljnih poslova SAD za teroriste, Weinman primećuje da postoji drastična ekspanzija terorističkih veb-sajtova na početku 21. veka. Krajem 1990-ih postojalo je dvanaestak terorističkih sajtova, da bi taj broj porastao na 5.800 do novembra 2007.⁹ Veb-sajtovi su samo deo priče. U skorije vreme terorističke grupe su takođe prešle na društvene mreže i platforme sa šifrovanim porukama na kojima je njihovo prisustvo teže kvantifikovati. U izveštaju UNODC navodi se da teroristi koriste internet za šest glavnih svrha: „propagandu (uključujući regrutovanje, radikalizaciju i podsticanje na terorizam); finansiranje; obuku; planiranje (uključujući i kroz tajnu komunikaciju i informacije iz otvorenih izvora); izvršenje; i sajber napade.“¹⁰ Iako svaka od ovih upotreba predstavlja jedinstven i ponekad međusobno povezan skup izazova, Odbor za unutrašnje poslove Donjeg doma Velike Britanije je označio korišćenje interneta za promociju radikalizacije kao jednu od najvećih pretnji sa kojima se države suočavaju.¹¹

Jasno je da je internet povećao kapacitet ekstremista da šire propagandu jer im je omogućio da dele širok spektar sadržaja, uz ograničenu moderaciju, sa velikom i često osetljivom publikom. Takve poruke mogu da pokriju mnoštvo tema i obično su prilagođene ciljanoj publici kako bi se maksimizirao uticaj. Pored toga, tradicionalni narativi ekstremističkih grupa su poboljšani i intenzivirani aktuelnom reakcijom na specifične krizne događaje, kao što je pandemija kovida 19.¹² Takve poruke često koriste dezinformacije i narative

⁷ Adam Birmingham *et al.* Combining Social Network Analysis and Sentiment Analysis to Explore the Potential for Online Radicalisation, https://doras.dcu.ie/4554/3/DCU_asonam09.pdf, 231-232.

⁸ Ines von Behr *et al.* "Radicalisation in the digital era: The use of the internet in 15 cases of terrorism and extremism," 8.

⁹ Gabriel Weimann, Terror on the Internet: The New Arena, the New Challenges, 3.

¹⁰ UNODC, The use of the Internet for terrorist purposes, https://www.unodc.org/documents/frontpage/Use_of_Internet_for_Terrorist_Purposes.pdf 3.

¹¹ UK House of Commons Home Affairs Committee, Radicalisation: the counternarrative and identifying the tipping point, <https://www.parliament.uk/globalassets/documents/commons-committees/home-affairs/Correspondence-17-19/Radicalisation-the-counter-narrative-and-identifying-the-tipping-point-government-response-Eighth-Report-26-17-Cm-9555.pdf> 2

¹² RAN, Capitalising on Crises How VRWEs Exploit the COVID-19 Pandemic and Lessons for P/CVE, 2022. https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/2022-02/ran_capitalising_crises_how_vrwe_exploit_covid-19_pandemic_082021_en.pdf

zavere kako bi stvorile zajednički pogled na svet među svojom ciljnom publikom.¹³ Ipak, stvarna uloga interneta u radikalizaciji je mnogo spornija. Istraživači se ne slažu oko kapaciteta interneta da utiče na uverenja i ponašanje pojedinaca u odsustvu ličnog kontakta. Neki autori tvrde da internet igra samo „pomoćnu” ulogu ili ulogu „jačanja”, dok drugi navode da bi njegova uloga mogla da bude uloga „akceleranta” ili čak „primarnog ili jedinog pokretača” radikalizacije.¹⁴ Cilj studije RAND Europe iz 2013. bio je da baci malo svetla na ovu debatu procenom 15 slučajeva terorizma i ekstremizma i njihovog angažovanja na internetu kako bi se utvrdila njegova uloga u njihovoj radikalizaciji. Koristila je ove slučajeve da testira pet primarnih hipoteza u literaturi:

- Internet stvara više mogućnosti da se postane radikalizovan;
- Internet deluje kao „soba odjeka“;
- Internet ubrzava proces radikalizacije;
- Internet omogućava pojavu radikalizacije bez fizičkog kontakta; i
- Internet povećava mogućnosti za samoradikalizaciju.¹⁵

Studija je utvrdila da je u svim slučajevima internet stvorio više mogućnosti za radikalizaciju. Takođe je ustanovila da internet može da bude i „soba odjeka” i da u nekim slučajevima pruža više mogućnosti od oflajn angažovanja u smislu podrške postojećim stavovima. Zanimljivo je da studija nije pronašla dokaze da internet nužno ubrzava radikalizaciju, već da je olakšava. Konačno studija nije podržala nalaze da internet omogućava pojavu radikalizacije bez fizičkog kontakta, kao i da internet doprinosi samoradikalizaciji.¹⁶

U drugoj studiji Bakker je ispitao puteve radikalizacije 242 evropska islamistička ekstremista uključena u terorističke aktivnosti između 2001. i 2006. Iako nije posvećena razumevanju onlajn implikacija radikalizacije na terorizam, studija je takođe otkrila vezu između upotrebe interneta i onlajn propagande sa brzinom radikalizacije među pojedincima.¹⁷

Ministarstvo pravde Velike Britanije je 2021. godine naručilo izradu jedne od najsveobuhvatnijih studija za utvrđivanje uloge interneta u procesu radikalizacije osoba osuđenih za ekstremistička krivična dela. Izveštaj je utvrdio da je internet igrao sve veću ulogu u radikalizaciji osuđenih ekstremista u Engleskoj i Velsu između 2005. i 2017. Vremenom je značajniji deo veličine uzorka radikalizovan ili prvenstveno onlajn ili kroz kombinaciju onlajn i oflajn interakcija (83% 2015–17, 64% 2010–14, 35% 2005–09), u poređenju sa onima koji su bili radikalizovani prvenstveno oflajn (17% 2015–17, 36% 2010–14, 65% 2005–09).¹⁸ Komparativna procena podataka pokazala je da su pojedinci radikalizovani i putem onlajn i oflajn interakcija obično mlađi, sa istorijom prestupa i da su imali veći ukupni nivo angažovanja „u pogledu ekstremističke grupe/uzroka ili ideologije i motivacije da izvrše prestup).“¹⁹ S druge strane, oni koji su primarno radikalizovani na mreži bez značajnog uticaja van mreže obično su imali najmanju spremnost da podrže/koriste nelegalna sredstva za postizanje cilja grupe, a pokazali su i najmanju sposobnost da nanesu štetu i izvrše nasilje.²⁰ Očekuje se da će istaknutost interneta u radikalizaciji nastaviti da raste, posebno u svetlu kovida 19 i njegovog uticaja na smanjenje interakcija uživo.²¹ Ipak, prethodno pomenuti rezultati pokazuju da uprkos sve većem značaju interneta u radikalizaciji, onlajn prostor ne zamenjuje važnu ulogu interakcija i uticaja van mreže.²² Stoga je u analizi radikalizacije važno da se ne prihvati lažna dihotomija između radikalizacije na mreži i van mreže, jer one češće funkcionišu u tandemu nego odvojeno. Imajući to u vidu, ovaj rad će razmotriti oflajn ekstremističke uticaje i implikacije kada se istražuje „onlajn radikalizacija” kako bi se pružila sveobuhvatna slika onlajn trendova koji utiču na radikalizaciju na Zapadnom Balkanu.

¹³ Ruth Harris *et al.*, Misinformation, disinformation and hateful extremism during the COVID-19 pandemic,

<https://www.rand.org/randeurope/research/projects/hateful-extremism-misinformation-disinformation-covid19.html>

¹⁴ Ines von Behr *et al.* "Radicalisation in the digital era: The use of the internet in 15 cases of terrorism and extremism," 16-17.

¹⁵ *Ibid*

¹⁶ *Ibid*

¹⁷ Edwin Bakker, „Jihadi terrorists in Europe their characteristics and the circumstances in which they joined the jihad: an exploratory study.” https://www.clingendael.org/sites/default/files/pdfs/20061200_cscp_csp_bakker.pdf

¹⁸ Dr Jonathan Kenyon *et al.* "Exploring the role of the Internet in radicalisation and offending of convicted extremists," 10

¹⁹ *Ibid* 10-14

²⁰ *Ibid* 10-14

²¹ UN Security Council CTED, "The impact of Covid-19 pandemic on terrorism, counterterrorism and countering violent extremism," https://www.un.org/securitycouncil/ctc/sites/www.un.org.securitycouncil.ctc/files/files/documents/2021/Jun/cted-paper-the-impact-of-the-covid-19-pandemic-on-counter-t_0.pdf, 1-2.

²² Dr Jonathan Kenyon *et al.* "Exploring the role of the Internet in radicalisation and offending of convicted extremists," 10.

Onlajn radikalizacija na Zapadnom Balkanu

Zapadni Balkan se dosledno doživljava kao politički nestabilan region sa istorijom nasilja i zlodela.²³ Posle ratova nakon kojih je usledio raspad bivše jugoslovenske države i okončanja komunističke diktature u Albaniji, zemlje Zapadnog Balkana ušle su u produženi period demokratske tranzicije koji karakterišu socijalno-ekonomsko siromaštvo, nepoverenje u institucije vlasti i međuetničke tenzije zbog kojih se ljudi plaše za svoje blagostanje i budućnost.²⁴ U kombinaciji sa procesom „zauzimanja države“ u kome političke elite manipulišu žalošću i kolektivnim traumama da bi se obogatile i promovisale „potenciranje razlika među ljudima“, i opštim osećajem defetizma i viktimizacije među stanovništvom izazvanog beskrajnim društvenim nepravdama, to stvara povoljno okruženje za ukorenjivanje i razvoj ekstremizma i mržnje.²⁵ Nasilni islamistički i desničarski ekstremisti uspešno su kapitalizovali i eksploatisali te „faktore privlačenja i odbijanja“ kako bi dobili podršku, radikalizovali, regrutovali i mobilisali pojedince za svoju stvar. Recimo, više od 1.000 osoba iz regiona Zapadnog Balkana otputovalo je da žive i da se bore za islamski kalifat kao deo organizacije Daesh. U isto vreme ultranacionalističke, rasističke i ksenofobične ideologije postaju sve više uključene u društvo,²⁶ stvarajući sistem recipročne radikalizacije između ovih ekstremnih ideologija.

Iako do radikalizacije i regrutovanja na Zapadnom Balkanu tradicionalno dolazi kroz interakcija uživo, smatra se da internet igra značajniju ulogu u ovom procesu.²⁷ Na primer, u istraživanju javnog mnjenja sprovedenom među mladima u Sandžaku u Srbiji, 47% ispitanika smatra da su društvene mreže najvredniji alat za ekstremističku propagandu, dok 52,6% smatra da su onlajn platforme ključne za širenje ekstremističkih ideja.²⁸ Stope penetracije interneta na Zapadnom Balkanu (videti tabelu 1) porasle su tokom prethodne decenije, tako da percepcija da internet doprinosi radikalizaciji nije sasvim bez osnova. Zbog većeg broja korisnika i ekstremisti sve više koriste prostor na mreži, te postoji i veća verovatnoća da će pojedinci biti izloženi ekstremističkom sadržaju.

Tabela 1: Stope penetracije interneta za Zapadni Balkan

Država	Stopa penetracije interneta ²⁹
Albanija	76,3%
Bosna i Hercegovina	87,1%
Kosovo* ³⁰	90,4%
Crna Gora	85,5%
Severna Makedonija	79,3%
Srbija	73,8%

Sa sve većim brojem korisnika interneta, radikalizacija na internetu predstavlja rastući i relevantan izazov na Zapadnom Balkanu. Lokalno stanovništvo je posebno podložno dezinformacijama, koje mogu doprineti

²³ Mirza Buljubašić, "Violent Right-Wing Extremism in the Western Balkans: An overview of country-specific challenges for P/CVE," 4.

²⁴ Simeon Dukić, "Online Extremism in North Macedonia: Politics, Ethnicities and Religion," 4

²⁵ RAN, Online radicalisation and P/CVE approaches in the Western Balkans

²⁶ Vlado Azinović and Edina Bećirević, A Waiting Game: Assessing and Responding to the Threat from Returning Foreign Fighters in the Western Balkans, <https://www.rcc.int/pubs/54/a-waiting-game-assessing-andresponding-to-the-threat-from-returning-foreign-fighters-in-the-western-balkans>

Videti i Mirza Buljubašić, "Violent Right-Wing Extremism in the Western Balkans: An overview of country-specific challenges for P/CVE," 4

²⁷ Vlado Azinović, Western Balkans Extremism Research Forum: Regional Report Understanding Violent Extremism in the Western Balkans, 15

²⁸ Predrag Petrović and Isidora Stakić, Western Balkans Extremism Research Forum: Serbia Report, 15

²⁹ Podaci za stope penetracije interneta uzeti su iz Internet World Stats i to su podaci ili iz decembra 2021. ili iz januara 2022: <https://www.internetworldstats.com/europa2.htm>.

³⁰ Ovo određenje ne dovodi u pitanje stavove o statusu i u skladu je sa Rezolucijom SB UN 1244/1999 i Mišljenjem Međunarodnog suda pravde o proglašenju nezavisnosti Kosova

radikalizaciji i dovesti do političkih i društvenih nereda.³¹ To se dešava zbog mnogih faktora, uključujući nisku stopu medijske pismenosti, nepoverenje u medije i nedostatak nezavisnog novinarstva.³² Prema Indeksu medijske pismenosti za 2021. Instituta za otvoreno društvo iz Sofije zemlje Zapadnog Balkana nalaze se na dnu rang-liste što pokazuje da su niski kapaciteti za rešavanje problema dezinformisanja rezultat slabog učinka u oblasti slobode medija i obrazovanja.³³ Obrazovni sistemi u regionu su posebno zastareli i ne mogu da prate tehnološki razvoj. Umesto da se usredsrede na građansko vaspitanje i razvoj kritičkog mišljenja i analitičkih veština, nastavne metode se zasnivaju na pamćenju činjenica bez šireg povezivanja sa sadržajem.³⁴ Ovi pristupi više nisu relevantni za digitalnu eru i čine pojedince loše opremljenim za kretanje kroz onlajn prostor.

Uprkos ovakvom razumevanju osetljivosti na nivou stanovništva, na Zapadnom Balkanu ne postoji temeljno istraživanje koje bi moglo da pokaže uticaj interneta na radikalizaciju. Za razliku od EU i Velike Britanije koje imaju studije o ovom odnosu, literatura Zapadnog Balkana se skoro isključivo bavi razumevanjem dinamike onlajn ekstremističkih aktivnosti u pogledu ponude i mapiranjem najistaknutijih ekstremističkih narativa i narativa mržnje, aktera i mreža, i strategija njihovog širenja. Iako postoji jasni nedostatak u našem razumevanju odnosa između interneta i radikalizacije do ekstremizma u regionu, postojeće istraživanje u pogledu ponude obezbeđuje nam polaznu tačku za razumevanje okruženja onlajn pretnji. Pre nego što se usredsredimo na trendove specifične za region, sledeći odeljak će kontekstualizovati Zapadni Balkan u globalnom onlajn ekstremističkom okruženju.

Zapadni Balkan u globalnom onlajn ekstremističkom okruženju

Zapadni Balkan ima istaknuto mesto u globalnim ekstremnim islamističkim i desničarskim mrežama i diskursima. Zbog svoje jedinstvene i kulturološke raznolikosti, kao i složene istorije, region se posmatra kao prva linija u sukobu civilizacija između hrišćanskog i islamskog sveta.³⁵ Da geopolitička situacija bude još komplikovanija i nesigurnija, region je i mesto na kome se vodi rat između Zapada i Rusije za prevlast nad dušama i umovima lokalnog stanovništva.³⁶ Treći i podjednako značajan aspekt je nadmetanje između Turske, Saudijske Arabije i Irana oko muslimanskog stanovništva na Zapadnom Balkanu.³⁷ Ove borbe za moć i kampanje uticaja su proširene na onlajn prostor i imaju direktan i veoma složen uticaj na region. Iako nisu svi po prirodi zlonamerni, loši akteri na svakom kraju spektra su namerno i sistematski ciljali osetljive zajednice i grupe na marginama društva kako bi dobili podršku za svoju političku agendu.

Internet je izvan delokruga svake pojedinačne vlade, što omogućava ekstremističkim ideologijama i osećanjima mržnje da slobodno prelaze političke granice. Jezik predstavlja glavnu prepreku pristupu javno dostupnom sadržaju. Stoga su se zlonamerni akteri van regiona potrudili da šire sadržaje na jezicima koje lokalno stanovništvo razume. Pored toga, oni su uložili i usaglašene napore da prilagode svoje poruke kako bi iskoristili međusobne podele i najosetljivija politička pitanja na Zapadnom Balkanu. Poruke su takođe prilagođene kako bi odražavale tekuće istaknute razgovore i postavljaju se na kanale koji se najviše koriste. Takav pristup je bio u velikoj meri uspešan jer onlajn desničarske ekstremističke grupe na Zapadnom Balkanu koriste globalne teme da promovišu antiglobalizaciju i jačanje populizma na zapadu.³⁸ Neke teme koje su istaknute na internetu su narativi zavere u vezi sa kovidom 19, anti-imigracija, anti-rod/feminizam, podrška ruskoj invaziji na Ukrajinu i narativ zavere „Velika zamena“.³⁹

³¹ Samuel Greene *et al.* Mapping Fake News and Disinformation in the Western Balkans and Identifying Ways to Effectively Counter Them, 13-15.

³² Mirza Buljubašić, "Violent Right-Wing Extremism in the Western Balkans: An overview of country-specific challenges for P/CVE," 15

³³ RAN, Online radicalisation and P/CVE approaches in the Western Balkans

³⁴ *Ibid*

³⁵ Milo Comeford and Simeon Dukić, Online Extremism: Challenges and Opportunities in the Western Balkans, 3.

³⁶ Rina Hajdari, Western Balkans as Russia's New Anti-Western Playground, <https://www.iir.cz/western-balkans-as-russia-s-new-anti-western-playground-2>

³⁷ Dimitar Bechev and Ahmet Erdi Öztürk, Competing over Islam: Turkey, Saudi Arabia, and Iran in the Balkans, <https://www.mei.edu/publications/competing-over-islam-turkey-saudi-arabia-and-iran-balkans>

³⁸ RAN, Online radicalisation and P/CVE approaches in the Western Balkans

³⁹ *ibid*

Veza sa ekstremističkim desničarskim (onlajn) mrežama i narativima

Međunarodne nasilne desničarske ekstremističke (VRWE) grupe posebno su prisutne na Zapadnom Balkanu. VRWE grupe su nedavno uspešno razvile i primenile nove komunikacione strategije za stvaranje globalne mreže koja omogućava prekograničnu razmenu, podršku i zajedničke aktivnosti.⁴⁰ VRWE su ujedinjene oko premise da govore u ime „tihe većine“ gurnute na marginu društva koju mejnstrim mediji i politika ignorišu.⁴¹ „Srpska desnica“, ukorenjena u srpskom nacionalizmu, bila je posebno uspešna u usvajanju ideja i simbola za „Globalnu desnicu“ i razvijanju partnerstava sa grupama van regiona.⁴² Bila je uspešna u izgradnji odnosa sa obe strane bivše gvozdene zavese, sa pannacionalnom VRWE iz Velike Brianije, SAD i drugih delova Evrope, kao i sa ruskom VRWE.⁴³ Što se tiče ove poslednje, srpska VRWE takođe je davala doprinos separatistima u Donbasu koje je podržavala Rusija od 2015, a nakon toga je podržala Putinovu vojnu intervenciju u Ukrajini.⁴⁴ Ne samo da je srpska VRWE saradivala sa sličnim organizacijama na zapadu i u Rusiji, već je Srbija uspešno spojila i ruske i evropske NDE.⁴⁵ Većina takvog organizovanja izvršena je onlajn, te je stvorena mreža međusobno povezanih pokreta na društvenim medijima.⁴⁶

Srpske i evropske VRWE uspele su da se usaglase po mnogim pitanjima, ali je borba protiv imigracije srž saradnje. Ovo partnerstvo se manifestovalo kroz uspešnu lokalizaciju dva evropska onlajn anti-imigrantska pokreta u Srbiji: Inicijativa Anti-Imigracija i Generacija Identiteta. Generacija Identiteta predstavlja globalni ekstremistički desničarski omladinski pokret nastao u Francuskoj koji predstavlja deo šireg pokreta identiteta koji želi da očuva „etno-kulturološki identitet“ na globalnom nivou.⁴⁷ Grupa je vodeći predlagač teorije „Velike zamene“ koja tvrdi da se beličko evropsko stanovništvo namerno zamenjuje na etničkom i kulturološkom nivou kroz migracije i rast manjinskih zajednica.⁴⁸ Čak i pre osnivanja zvaničnog ogranka u Srbiji, pokret je u svojim narativima imao posebno mesto za zemlju kao istorijskog branioca „bele hrišćanske Evrope“ i žrtve „islamske kolonizacije“ gubitkom Kosova.⁴⁹ Koristeći isti plan brendiranja i strateške komunikacije kao i globalni pokret, ogranak Generacije Identiteta u Srbiji je uspostavio onlajn prisustvo kako bi podigao nivo svesti o štetnim posledicama migracije i regrutovao istomišljenike. Pored toga, koristio je svoje prisustvo na mreži da promoviše srpski identitet, koji se proteže van granica Srbije, navede viktimizaciju srpskog naroda i primeni revizionistički pogled na nedavnu istoriju regiona. Generacija Identiteta je zvanično raspuštena i njeni onlajn nalozi su uglavnom ugašeni nakon zabrane francuskih vlasti u martu 2021; ipak, to je samo nateralo njene članove i simpatizere da pređu u ilegalu i razmenjuju sadržaj na manje vidljivim i šifrovanim platformama.⁵⁰ Što se tiče ogranka u Srbiji, iako su onlajn profili Generacije Identiteta trenutno ili ugašeni ili nisu aktivni, grupa je ostvarila značajan uticaj na mreži, gde šire sadržaj koji se odnosi i na lokalna pitanja i žalbe u skladu sa narativima evropskih VRWE.

Međunarodni vitezovi templari (KTI) predstavljaju samozvani „hrišćanski militantni red“ sa sedištem u Velikoj Britaniji koji snažno podržava teoriju „Velike zamene“ i još jednu uticajnu grupu koja je stigla do Srbije.⁵¹ Njihov vođa Jim Dowson opisan je kao jedan od najuticajnijih ekstremističkih desničarskih aktivista od strane boraca protiv rasizma u Velikoj Britaniji 2018. godine, a on upravlja mrežom od oko 2,5 miliona pratilaca na Fejsbuku i Jutjubu.⁵² KTI je privukla toliko pratilaca mešajući „emotivne memove“ sa „snažnim desničarskim

⁴⁰ Marina Lažetić, „Migration Crisis“ and the Far Right Networks in Europe: A Case Study of Serbia, 139.

⁴¹ *Ibid* 139-140

⁴² Dr. Hikmet Karčić, Far-Right Movements and Symbolism in the Western Balkans: A Handbook, 14

⁴³ *Ibid* 14

⁴⁴ Za doprinos koji su srpski borci dali separatistima koje je podržala Rusija, pogledajte RFE/RL Balkan Service, Serb Who Joined Russian-Backed Forces in Ukraine Has Jail Sentence Overturned, <https://www.rferl.org/a/serbia-sentence-ukraine-separatists-overtuned/32243089.html>

Za podršku srpskog VRWE Putinovoj vojnoj intervenciji videti Nermina Kuloglija and Azra Husaric Omerovic, Serb Volunteers Answer Call to Fight in Ukraine, <https://balkaninsight.com/2022/03/08/serb-volunteers-answer-call-to-fight-in-ukraine/>

⁴⁵ Marina Lažetić, „Migration Crisis“ and the Far Right Networks in Europe: A Case Study of Serbia, 149

⁴⁶ *Ibid*, 149

⁴⁷ Jacob Davey and Julia Ebner, The 'Great Replacement': the violent consequences of mainstreamed extremism, 5

https://www.isdglobal.org/digital_dispatches/french-identitarians-are-mobilising-around-the-2022-presidential-elections/

⁴⁸ *Ibid*, 7

⁴⁹ Eleonora Vio, 'Young Patriots': Serbia's Role in the European Far-right, <https://balkaninsight.com/2019/11/19/young-patriots-serbias-role-in-the-european-far-right/>

⁵⁰ ISD, French Identitarians are Mobilising around the 2022 Presidential Elections,

https://www.isdglobal.org/digital_dispatches/french-identitarians-are-mobilising-around-the-2022-presidential-elections/

⁵¹ Milo Comeford, The Christchurch Attack and the Far Right's Obsession With the Western Balkans,

<https://institute.global/policy/christchurch-attack-and-far-rights-obsession-western-balkans>

⁵² Simon Cox and Anna Meisel, Is this Britain's most influential far-right activist?, <https://www.bbc.co.uk/news/uk-43924702>

i socijalno konzervativnim materijalima“.⁵³ Deleći svoje metode uspeha, grupa je obučila članove VRWE iz Srbije da unaprede svoje kapacitete za „onlajn rat“.⁵⁴ Pored toga, KTI je takođe napravila video-materijale sa vestima i druge onlajn sadržaje na srpskohrvatskom kako bi upozorila na predstojeći rat između muslimana i hrišćana i osudila „islamifikaciju“ Evrope kroz imigraciju.⁵⁵ Van onlajn prostora KTI je obezbedila vojnu opremu srpskim desničarskim grupama na Kosovu* i bugarskoj narodnoj vojsci na granici sa Turskom kako bi im pomogla da odbrane sebe i Evropu od „muslimanskih osvajača“.⁵⁶ Poput Generacije Identiteta, grupa uspešno stvara mreže na Balkanu i koristi svoj uticaj za podršku i jačanje glasova grupa istomišljenika.

Srbija i širi Zapadni Balkan takođe su postali popularna destinacija za pojedince iz VRWE grupa iz SAD. Najznačajnije je što je Robert Rundo, suosnivač pokreta Rise Above Movement (RAM), našao utočište u Beogradu i brzo se sprijateljio sa srpskom ekstremnom desnicom. RAM je ozloglašena bela suprematistička banda, za koju se pročulo nakon što su tri njena člana uhapšena zbog nasilja na skupu Unite the Right u Šarlotsvilu, u Virdžiniji, u avgustu 2017.⁵⁷ Članovi RAM na početku nisu bili toliko zainteresovani za onlajn bitke i stratešku komunikaciju, već su svoju energiju usmerili na mešovite borilačke veštine i treninge kako bi mogli fizički da napadnu svoje ideološke protivnike.⁵⁸ Ipak, to se promenilo kada je Rundo iskoristio moć interneta da uključi atletizam kao suštinski deo imidža identitarnih nacionalista. Njegovo prisustvo u Srbiji dalje jača međunarodne veze između sve većeg broja VRWE grupa u regionu i rasističkih pokreta iz Evrope i van nje.⁵⁹ On je ostvario snažno partnerstvo sa Fondacijom Junak, srpskim nacionalističkim pokretom, i učestvovao je i dao doprinos za nekoliko njihovih aktivnosti. On je, naime. učestvovao i prikupljao sredstva za humanitarne inicijative grupe, uključujući prikupljanje pomoći za Srbe koji i dalje žive na Kosovu*.⁶⁰ Kada su u pitanju Generacija Identiteta i KTI, može se zaključiti da situacija i narativi povezani sa Kosovom* predstavljaju popularni alat za ekstremističke desničarske organizacije. To je podjednako zabrinjavajuće jer mnoge srpske zajednice na Kosovu* predstavljaju osetljive grupe, a kroz humanitarnu podršku ovakve grupe popunjavaju prazninu koju su ostavili nedelotvorno upravljanje i odsustvo pružanja usluga.

Rundovo onlajn prisustvo značajno je poraslo u proteklih nekoliko godina. Recimo, on je koristio svoj Jutjub kanal za objavljivanje video-materijala o pitanjima kao što su organizaciono planiranje, fizička obuka i putovanje.⁶¹ Podjednako je važno da je Rundo stekao značaja broj pratilaca na Telegramu koji služi kao čvorište za ekstremističke desničarske organizacije širom sveta, uključujući i Zapadni Balkan. Da bi podstakao svoje poruke i poduhvat, Rundo je u Srbiji registrovao kompaniju pod nazivom Will2Rise koju je koristio kao paravan za prodavanje robe inspirisane ekstremnom desnicom u okviru širih aktivnosti na prikupljanju sredstava. On je takođe podržao operacionalizaciju ostalih desničarskih modnih brendova u Srbiji, prvenstveno Serbona.⁶² On takođe kontroliše još jedan subjekt pod nazivom Media2Rise, medijsku kuću koja se „suprotstavlja medijima koje kontrolišu levičari i narativu koji se koristi da degradira napore nacionalističkih pokreta“.⁶³ Produkcija je izradila desetak kratkih dokumentarnih filmova koji istražuju različite desničarske ekstremističke narative širom Evrope, uključujući Zapadni Balkan i SAD. Njeni nalozi na Jutjubu i Tviteru su zabranjeni, tako da organizacija sada funkcioniše na platformama Telegram, Odysee, BitChute i Gab, koje su ponudile utočište i drugim desničarskim organizacijama.⁶⁴

Prethodno navedeni primeri daju sliku o tome kako su srpske VRWE organizacije uključene u globalnu ekstremističku desničarsku mrežu i kako se to manifestuje u onlajn sferi. Ipak, treba napomenuti da hrvatske i neke bošnjačke, uglavnom ultranacionalističke i neofašističke organizacije takođe dobijaju inspiraciju od sličnih organizacija iz čitavog sveta sa kojima su povezane. Hrvatska zauzima posebno mesto za ukrajinske

⁵³ Matthew Collins and Nick Lowles, Empire builders, <https://hopenoathate.org.uk/wp-content/uploads/2017/04/HnH-2017-01-02-no30.pdf>

⁵⁴ Jelena Cosic *et al.* British Nationalist Trains Serb Far-Right for 'Online War', <https://balkaninsight.com/2018/05/01/british-nationalist-trains-serb-far-right-for-online-war-04-30-2018/>

⁵⁵ *Ibid*

⁵⁶ Matthew Collins, Jim Dowson: the 'invisible man' of the far right and the Kosovo connection, <https://hopenoathate.org.uk/2018/05/01/jim-dowson-kosovo-connection/>

⁵⁷ Michael Colborne, An American White Supremacist's New Home in Serbia, <https://www.bellingcat.com/news/2020/11/18/an-american-white-supremacists-new-home-in-serbia/>

⁵⁸ *Ibid*

⁵⁹ Nermina Kuloglija, The 'Awakening': American Right-Wing Extremist Finds Allies in the Balkans, <https://balkaninsight.com/2022/04/13/the-awakening-american-right-wing-extremist-finds-allies-in-the-balkans/>

⁶⁰ *ibid*

⁶¹ Michael Colborne, An American White Supremacist's New Home in Serbia, <https://www.bellingcat.com/news/2020/11/18/an-american-white-supremacists-new-home-in-serbia/>

⁶² *ibid*

⁶³ Vidi <https://media2rise.com/about-us/>

⁶⁴ *Ibid.*

desničarske ekstremiste i njihove ciljeve. VRWE organizacije iz Hrvatske pružile su podršku pokretu Azov u Ukrajini i putovale su kako bi mu pomogle.⁶⁵ Interesantno je da je Azov blizak i sa članovima RAM, ali se strani teroristički borci iz Srbije i Hrvatske nalaze na različitim stranama u okviru ruske invazije na Ukrajinu.

Ekstremističke islamističke (onlajn) mreže i narativi

Ekstremističke desničarske grupe nisu jedine koje su u svoju mrežu uključile organizacije sa Zapadnog Balkana. Islamistički ekstremisti su bili podjednako uspešni u kooptiranju podrške iz regiona za postizanje svog cilja. Od rata u Bosni terorističke organizacije Salafi-jihadi imaju jako uporište u regionu. Islamistički ekstremisti su iskoristili prethodno opisanu nesigurnu situaciju na Zapadnom Balkanu i nedostatak značajnog verskog obrazovanja i razumevanja koje potiče iz bivših komunističkih sistema koji su ograničavali ulogu religije u javnom životu i obezbedili podršku među muslimanskim zajednicama u svim delovima Zapadnog Balkana. O njihovom uspehu svedoči odliv pojedinaca koji su otputovali da žive i bore se za islamski kalifat. Razlozi za ovaj uspeh su brojni, uključujući humanitarnu podršku, vršnjačku versku indoktrinaciju, finansijske podsticaje, relevantne poruke i tako dalje. Onlajn radikalizacija je i u tom pogledu igrala važnu ulogu.

Islamski ekstremisti su već ranije pokazali da razumeju važnost strateške komunikacije i informacionog rata. To je u izjavi potvrdio i vođa Al Kaide, Ayman al-Zawahiri, ubijen 2022: „Kažem vam da smo u borbi, a više od polovine se odvija na bojnopolju medija. Nalazimo se u medijskoj borbi za osvajanje srca i umova naše Ummah⁶⁶.⁶⁷ Smatra se da je Daesh razvio najuticajnije stratešku komunikaciju na terenu od svih islamističkih terorističkih organizacija. Proizveli su širok spektar sadržaja od audio-izjava, časopisa, memova, video-zapisa, nasheeda (muslimanskih himni) do novinskih izveštaja, i distribuirali ih kroz standardne mreže društvenih medija, marginalne platforme i aplikacije za šifrovane poruke.⁶⁸ Iako je većina tog sadržaja bila na arapskom, njihovi produkti su deljeni na 28 drugih jezika,⁶⁹ uključujući one koji se govore na Zapadnom Balkanu.

Na Zapadnom Balkanu je najzapaženiji 20-minutni zapis „Honour is in Jihad [U džihadu je čast]“ koji je sačinio al-Hayat Media Centre organizacije Daesh. U videu koji predstavlja albanske i bošnjačke borce, muslimani iz regiona se pozivaju da se presele u islamski kalifat i da se pridruže svetom ratu, a istovremeno se preti otpadničkim vladama i nevernicima iz regiona.⁷⁰ Video je kontekstualizovan na osnovu lokalnih pritužbi i percipiranih nepravdi sa kojima se suočavaju muslimani u regionu. Njegova naracija naglašava kako su ateistička albanska i jugoslovenska država potčinjavale muslimane, kao i zločine koje su hrišćani činili nad muslimanima tokom ratova koji su doveli do raspada Jugoslavije.⁷¹ Pored toga, video označava region kao sledeću granicu za globalni džihad. Daesh je udvostručio ove pretnje u mnogim narednim publikacijama, uključujući video pod nazivom „Put Halifa“ koji poziva na osvajanje Srbije, stvaranje islamskog kalifata na Zapadnom Balkanu i uništenje demokratije.⁷² Nakon teritorijalnog raspada takozvane Islamske Države, veći deo propagandnog aparata organizacije Daesh i aktivnosti onlajn radikalizacije usmerenih na Zapadni Balkan prešli su u ilegalu, daleko od očiju javnosti. To će se detaljnije razmatrati kasnije u ovom radu.

Daesh nije jedina islamistička teroristička organizacija sa onlajn prisustvom na Zapadnom Balkanu. Globalne aktivnosti Al Kaide i njenih partnerskih organizacija takođe su usmerene na muslimanske zajednice na Zapadnom Balkanu. Iako je manje uspešna od organizacije Daesh u privlačenju ljudi u svoje redove, Hayat Tahrir al-Sham (prethodno poznata kao Jabhat al-Nusra), partnerska organizacije Al Kaide u Siriji, uspešno je radikalizovala i regrutovala malu ali moćnu silu u svoju vojnu hijerarhiju. Borbena jedinica pod imenom Xhemati Alban sastavljena je od albanskih snajperista koji su aktivni u provinciji Idlib u Siriji. Grupa je nastavila sa aktivnostima nakon političke propasti organizacije Daesh i pravila je onlajn audio-vizuelni sadržaj na albanskom koji je deljen onlajn. U videu od 33 minuta pod nazivom „Albanian Snipers in al-Sham [Albanski

⁶⁵ Michael Colborne, Croatia Key to Ukrainian Far-Right's International Ambitions,

<https://balkaninsight.com/2019/07/18/croatia-key-to-ukrainian-far-rights-international-ambitions/>

⁶⁶ Ummah je arapska reč koja znači „zajednica“. Odnosi se na globalnu zajednicu muslimana koje povezuju njihovo verovanje u istu religiju.

⁶⁷ Eleni Kapsokoli, Cyber-Jihad in the Western Balkans, 41.

⁶⁸ Moran Yarchi, ISIS's media strategy as image warfare: Strategic messaging over time and across platforms, 64.

⁶⁹ *Ibid* 26.

⁷⁰ James Gordon Meek, ISIS Aims New Recruitment Video at Balkan Muslims, <https://abcnews.go.com/International/isis-aims-recruitment-video-balkan-muslims/story?id=31554167>

⁷¹ Milo Comeford and Simeon Dukić, Online Extremism: Challenges and Opportunities in the Western Balkans, 1-3.

⁷² Igor Jovanovic, Pro-ISIS Video Calls for Balkan Caliphate, <https://balkaninsight.com/2015/07/15/new-isis-threats-to-balkan-countries/>

snajperisti i al-Shamuj“ predstavljeni su životi članova grupe, uključujući detalje iz njihovih vojnih operacija, i stekao je popularnost među albanskom publikom.⁷³

Postoje i drugi onlajn izvori, koji nisu pod direktnom kontrolom Daesha i Al Kaide koji takođe imaju sadržaje dostupne ljudima sa Zapadnog Balkana. Konkretno, IslamHouse, istaknuti veb-sajt sa sedištem u Zalivu na kome se objavljuju sadržaji brojnih islamističkih ekstremističkih klerika, sadrži preko 9.000 sadržaja na jezicima Zapadnog Balkana, u poređenju sa samo 7.000 stavki na engleskom jeziku.⁷⁴ To je još jedan pokazatelj relativnog značaja ljudi sa Zapadnog Balkana u globalnom islamističkom ekstremističkom okruženju. Pored toga, izveštaj Mreže jakih gradova otkrio je onlajn arhivsku stranu koju održava albanska islamistička ekstremistička grupa pod nazivom Bejtul Muhaxhirin. Na strani je postavljeno 46 materijala: 32 dokumenta, 13 video-zapisa i 1 audio-zapis na albanskom, uključujući biografije, tekstove i svedočenja poznatih nasilnih islamističkih ekstremista kao što su Anwar al-Awlaki, Nasir al-Fahd, Ahmad Musa Jibril, Faris al-Zahrani i Turki al-Binali.⁷⁵

Taj međunarodni desničarski i islamistički ekstremistički kontekst, i mesto Zapadnog Balkana u njemu, veoma je važan za razumevanje kako mreže utiču na kreiranje, pojačavanje i širenje regionalnih narativa. Nemoguće je u potpunosti razumeti obrasce (onlajn) radikalizacije Zapadnog Balkana bez razumevanja kako globalni problemi, međunarodni uticaji i partnerstva funkcionišu u regionu.

Uticaj Zapadnog Balkana na globalne onlajn ekstremističke zajednice

Dok globalno ekstremističko okruženje utiče na ekstremističke organizacije Zapadnog Balkana, narativi o Zapadnom Balkanu takođe uspešno utiču na globalne (onlajn) ekstremističke pokrete i inspirišu pojedince da izvrše terorističke napade. Baš kao što je narativ zavere „Velika zamena“ ponudio tačku povezivanja međunarodnih organizacija krajnje desnice da pristupe Zapadnom Balkanu, tako su i različiti narativi Zapadnog Balkana pružili inspiraciju za razvoj onlajn zajednice ekstremne desnice. Ono što se čini kao beznačajan internet sadržaj koji uključuje reference Zapadnog Balkana u desničarskim pričaonicama otkriveno je u manifestima i internet interakciji desničarskih terorista.

Zapravo, jedan od najozloglašnijih desničarskih ekstremista Andres Breivik, odgovoran za napade u Norveškoj 2011. u kojima je bilo 77 žrtava - od kojih su većina deca - skoro 1000 puta je pomenuo jugoslovenske ratove u svom manifestu.⁷⁶ Poznato je da je drugi desničarski terorista Eric Frein koji je 2014. organizovao napade na Državnu policiju Pensilvanije, često nosio srpske nacionalističke uniforme.⁷⁷ Ipak, uloga narativa Zapadnog Balkana u međunarodnom desničarskom terorizmu bila je najvidljivija tokom terorističkih napada u Krajstčercu na Novom Zelandu 2019. godine. Brenton Tarrant, beli suprematista, uživo je prenosio svoj napad na muslimanske bogomolje na Fejsbuku. U napadu je ubijena 51, a ranjeno 40 osoba. Tokom prenosa uživo dva puta su se javile značajne reference na Zapadni Balkan. Prvo, njegovo oružje i časopisi bili su prekriveni, između ostalog, imenima istaknutih ličnosti koje su se borile protiv Otomanskog carstva, uključujući istorijske ličnosti sa Zapadnog Balkana kao što su npr. Miloš Obilić, Marko Miljanov Popović, knez Lazar, Gjergj Arianiti, Novak Vujošević i Bajo Pivljanin.⁷⁸ Drugo, na putu do prve džamije, Tarrant je puštao nekoliko desničarskih himni, uključujući i pesmu objavljenu tokom rata u Bosni pod nazivom „Karadžiću, vodi Srbe svoje“ takođe poznatu i kao „Bog je Srbini i on će nas čuvati.“ Pesmu i video-zapis napravila su trojica vojnika, Srba iz Bosne, da podignu moral svojih saboraca 1993. Stihovi pesme veličaju bivšeg srpskog predsednika Bosne, sada osuđenog ratnog zločinca, Radovana Karadžića, i navode genocidne pretnje Bošnjacima i Hrvatima koji im se nađu na putu.⁷⁹ Tokom godina je pesma postala poznata u ekstremnim desničarskim krugovima kao „Jaka Srbija“ ili „Ukloni čevape“ pri čemu se „čevapi“ koriste kao pogrdni izraz za muslimane.⁸⁰ Pesmu je prihvatila globalna krajnja desnica, pošto je stekla međunarodni

⁷³ Aaron Y. Zelin, New video message from Hayy'at Tahrir al-Sham: "Albanian snipers in al-Sham"

<https://jihadology.net/2018/08/04/new-video-message-from-hayyat-ta%e1%b8%a5rir-al-sham-albanian-snipers-in-al-sham/>

⁷⁴ Milo Comeford and Simeon Dukić, Online Extremism: Challenges and Opportunities in the Western Balkans, 1-3.

⁷⁵ Simeon Dukić, Online Extremism in North Macedonia: Politics, Ethnicities and Religion, 24.

⁷⁶ Jasmin Mujanović, The Balkan Roots of the Far Right's "Great Replacement" Theory, <https://newlinesmag.com/essays/the-balkan-roots-of-the-far-rights-great-replacement-theory/>

⁷⁷ *Ibid*

⁷⁸ Daily Sabah, New Zealand mosque shooter names his 'idols' on weapons he used in massacre,

<https://www.dailysabah.com/asia/2019/03/15/new-zealand-mosque-shooter-names-his-idols-on-weapons-he-used-in-massacre>

⁷⁹ Dr. Hikmet Karčić, Far-Right Movements and Symbolism in the Western Balkans: A Handbook, 13

⁸⁰ Jasmin Mujanović, The Balkan Roots of the Far Right's "Great Replacement" Theory

ugled i postala poznatija i u međunarodnim krugovima, a ne samo na Zapadnom Balkanu. To ilustruje i činjenica da su video-zapisi pesme na Jutjubu imali hiljade komentara, uglavnom na engleskom jeziku.⁸¹ Podjednako je važno da je bilo i izveštaja o incidentima kada se pesma pevala u Kini, Slovačkoj i Poljskoj.⁸² Tarrant je takođe bio obožavatelj pesme i ekstramističke ideologije koju ona simboliše pošto se u svom manifestu naziva „ukloniteljem ćevapa.“

Da bi se razumelo kako se pesma istakla, potrebno je razumeti onlajn ekstremno desničarsku meme kulturu. Kvalitet pesme i njen tekst nisu nužno ono što je podstaklo njenu slavu, već memovi koji su njome inspirisani. Richard Dawkins prvi je skovao termin mem da znači „jedinicu kulturološkog prenošenja“ koja prenosi ideju osmišljenu da promeni nečiji pogled na svet i može se „viralno“ širiti od jedne osobe do druge.⁸³ U kontekstu interneta, mem se definiše kao „zabavna ili zanimljiva stavka (kao što je slika ili video sa natpisom) ili žanr stavki koji se širi svuda na mreži, posebno putem društvenih medija“.⁸⁴ Memovi su postali dominantan oblik poruka i izražavanja u digitalnom dobu jer ih je lako i besplatno napraviti.⁸⁵ Slično kao i sa drugim alatima, zlonamerni akteri su koristili memove da poseju razdor i brišu granice između činjenica i fikcije.⁸⁶ Mem „Ukloni ćevape“, takođe poznat kao „Jaka Srbija“ postao je popularan među desničarskim krugovima ne samo zbog svog porekla, koje naglašava očigledan anti-muslimanski podtekst, već i zbog svog duhovito čudnog izražavanja, a delovi onlajn zajednice su ga koristili da na satiričan način pozivaju na etničko čišćenje.⁸⁷ Ovakvi memovi su kreirani na osnovu vrste crnog humora kako bi privukli mladu publiku koja prihvata manje ozbiljan način komunikacije. Neki tvrde da su memovi učinili više za radikalizaciju pojedinaca nego bilo koji manifest.⁸⁸ Upotreba memova među VRWE postaje sve češća i na Zapadnom Balkanu.

Specifični trendovi na Zapadnom Balkanu

Uprkos tome što su povezani i pod uticajem globalnog ekstremističkog okruženja na mreži, postoje specifični ekstremistički trendovi na Zapadnom Balkanu jedinstveni za region. Kao što je prethodno opisano, ti trendovi su se razvili na osnovu iste jedinstvene demografije i istorije regiona, ali nemaju širi značaj van Zapadnog Balkana. Oni pokazuju da je izazov onlajn radikalizacije u osnovi regionalan, da nije ograničen uticajima na nivou zemlje, osim u izuzetnim okolnostima. Postoji nekoliko razloga za to: (1) nasleđe (nerešenih) sukoba iz 1990-ih i dugogodišnje međuetničke tenzije kontinuirano podstiču prekograničnu mržnju i ekstremizam, (2) širenje i sličnost jezika u regionu omogućava nesmetanu deljenje (ekstremističke) ideologije i naracije, i (3) multikulturalne karakteristike svake države, dinamika identiteta i šire podele koje se prepliću i stvaraju ranjivost i potencijalne barijere među stanovništvom. Na primer, albanski Salafi-jihadi imami sa Kosova* mogu uticati na zajednice koje govore albanskim jezikom na celom Zapadnom Balkanu, ali najviše u Albaniji, Crnoj Gori i Severnoj Makedoniji. S druge strane, ekstremno desničarski srpski nacionalistički narativi mogu uticati na srpsko stanovništvo širom Srbije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Kosova* i Crne Gore.⁸⁹ Ovaj odeljak će se sastojati od tri dela koji se bave ključnim onlajn trendovima među ekstremističkim desničarskim grupama, ekstremističkim islamistima i rodno zasnovanom ekstremističkom dinamikom.

Ekstremistička desničarska zajednica onlajn na Zapadnom Balkanu

Postoje različiti termini, koji se često koriste naizmenično, kada se govori o ekstremnoj desnici na Zapadnom Balkanu, uključujući „radikalna desnica, ekstremne desnice, desničarski ekstremista, neofašista, neonacista, neo-populista, antiimigrant, ultradesnica ili krajnja desnica, nova desnica i desni populista“.⁹⁰ „Helpdesk Report“ iz 2019. koji je naručila vlada Ujedinjenog Kraljevstva, dopuna Priručnika dr Karčića o desničarskom simbolizmu, karakteriše ove pokrete na sledeći način:

⁸¹ *Ibid*

⁸² Dr. Hikmet Karčić, *Far-Right Movements and Symbolism in the Western Balkans: A Handbook*, 13

⁸³ Maxime Dafaure, *Memes and the metapolitics of the alt-right*, 1.

⁸⁴ *Ibid* 2.

⁸⁵ Taraneh Azar, *Propaganda of the digital age: How memes are weaponized to spread disinformation*, <https://eu.usatoday.com/in-depth/news/investigations/2022/09/20/memes-disinformation-trump-maralago-jan-6-hearings-covid/7832934001/>

⁸⁶ *Ibid*

⁸⁷ Maxime Dafaure, *Memes and the metapolitics of the alt-right*, 5.

⁸⁸ Taraneh Azar, *Propaganda of the digital age: How memes are weaponized to spread disinformation*

⁸⁹ Milo Comeford and Simeon Dukić, *Online Extremism: Challenges and Opportunities in the Western Balkans*, 1-2.

⁹⁰ Dr. Hikmet Karčić, *Far-Right Movements and Symbolism in the Western Balkans: A Handbook*, 6.

- Zagovaranje etnički zasnovane politike.
- Stalno pozivanje na ratove iz 1990-ih.
- Glorifikacija ratnih zločinaca i etničkog čišćenja [i genocida] iz 1990-ih.
- Verovanje u viktimizaciju.
- Želja za prekrajanjem državnih granica na osnovu etničkih linija.
- Mržnja ili „seksuritizacija“ lezbejskih, gej, biseksualnih i transrodnih (LGBT) grupa.
- Korišćenje nasilja.
- Anti-NATO i anti-EU politika.
- Proruski stavovi i veze.
- Povezanost sa organizovanim kriminalom.
- Islamofobija ili antimuslimanski stavovi
- Poricanje genocida⁹¹

Pored ove liste, ovaj rad smatra te grupe populističkim i onima koje imaju: antiimigrantske, antiromske, antimanjinske, antirodne/feminističke stavove i stavove protiv vlasti, a poslednje pomenuto se posebno vidi kroz širenje narativa zavere u pogledu kovida 19.

Tehnološki napredak i nedavna politička, ekonomska i zdravstvena kriza ne samo da su internacionalizovali narative RWE, već su ih takođe uključili u redovne tokove društava Zapadnog Balkana i normalizovali⁹² To je posebno problematično tamo gde postoji usklađivanje narativa ekstremne desnice i mejnstrim politike u podršci iredentističkim ciljevima zbog njihovog potencijala da pojačaju recipročnu radikalizaciju i naruše već krhke odnose između država Zapadnog Balkana, kao i različitih zajednica unutar granica jedne zemlje.⁹³ Onlajn aktivnosti u ovom pogledu su posebno opasne i predstavljaju ozbiljan bezbednosni izazov za vlade u regionu, jer ekstremna desnica postaje sve samouverenija i voljna da otvoreno deli ekstremističke narative i simboliku kako bi označila svoju ideološku pripadnost.⁹⁴ To značajno utiče na obim radikalizacije na mreži jer put pojedinca obično počinje izlaganjem ekstremističkom materijalu na glavnim platformama društvenih medija i prelazi na zatvorenije i šifrovane aplikacije.⁹⁵ Nedostatak odgovora vlade na onlajn aktivnosti ekstremnih desničarskih grupa i zajednica liči na vreme kada su islamistički ekstremisti otvoreno koristili glavne platforme društvenih medija dok je Daesh postajao sve snažniji i značajniji. Nekoliko je razloga za takav ishod, uključujući nedostatak razumevanja ekstremističkog okruženja na mreži zajedno sa odsustvom političke volje. Na primer, dok vlasti i grupe na Zapadnom Balkanu prate govor mržnje i zločine iz mržnje onlajn, slučajevi se često ne prijavljuju, a počinioци se retko procesuiraju. Između 2010. i 2019. u Bosni i Hercegovini sudovi su doneli samo 24 konačne presude za izazivanje mržnje, uprkos tome što je Misija OEBS u BiH podnela 33 prijave u prva tri meseca 2019.⁹⁶

Da bi se pravilno prikazala pretnja onlajn radikalizacije VRWE u regionu, važno je razumeti neke od najistaknutijih ekstremističkih narativa i aktera. Kako je prethodno navedeno, mnogi nasilni desničarski ekstremisti na Zapadnom Balkanu jesu ultranacionalisti sa iredentističkim ideologijama i vizijama prekrajanja već postojećih političkih granica. Recimo, Albanska nacionalna armija, VRWE grupa koja je aktivna na Balkanu, posebno u delovima sa značajnom albanskom populacijom, radi na stvaranju Velike Albanije.⁹⁷ Iako organizacija ima ograničeni uticaj, mape Velike Albanije često se javljaju i oflajn i onlajn. Tokom kvalifikacione utakmice za Evropsko prvenstvo UEFA 2016. godine između Srbije i Albanije u Beogradu, dron koji je razvio

⁹¹ *Ibid* 6.

⁹² Mirza Buljubašić, "Violent Right-Wing Extremism in the Western Balkans: An overview of country-specific challenges for P/CVE," 14.

⁹³ *Ibid* 15.

⁹⁴ Dr. Hikmet Karčić, Far-Right Movements and Symbolism in the Western Balkans: A Handbook.

⁹⁵ Nermina Kuloglija, Bosnian Far-Right Movement Weds Bosniak Nationalism, Neo-Nazism, <https://balkaninsight.com/2021/06/02/bosnian-far-right-movement-weds-bosniak-nationalism-neo-nazism/>

⁹⁶ Mladen Lacic, Hate Crimes in Bosnia: Under-Reported and Rarely Prosecuted, <https://balkaninsight.com/2019/04/26/hate-crimes-in-bosnia-under-reported-and-rarely-prosecuted/>

⁹⁷ Mirza Buljubašić, "Violent Right-Wing Extremism in the Western Balkans: An overview of country-specific challenges for P/CVE," 5.

zastavu Velike Albanije pojavio se iznad fudbalskog stadiona, izazivajući ozbiljan incident.⁹⁸ Mapa Velike Albanije je našla i svoje mesto na mreži, u tvitu britanske pop zvezde Dua Lipa koji je dobio više od 28.700 lajkova i preko 14.200 retvitova.⁹⁹ Albanska umetnica poreklom sa Kosova* objavila je kontroverznu sliku kao podršku inicijativi da se na Apple Maps Kosovo* prikaže kao nezavisna država. U drugim delovima Zapadnog Balkana, srpska nasilna ekstremna desnica posvećena je stvaranju „Velike Srbije“. Sa korenima koji sežu do Drugog svetskog rata i četničkog pokreta, ideja o Velikoj Srbiji dobila je na značaju tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji. Mnoge od postojećih srpskih VRWE organizacija koriste imena i simbolizam inspirisan četničkim pokretom, usvajajući njegovu ideologiju i ciljeve. Slično kao u albanskom slučaju, ideja Velike Srbije može se naći ne samo na marginama, već i u mejnstrim onlajn porukama. Recimo, jedan političar visokog ranga pomenuo je stvaranje novog „srpskog sveta“, ideju da bi svi Srbi na Zapadnom Balkanu trebalo da budu deo iste političke sfere, koju mnogi vide kao zamenu za Veliku Srbiju.¹⁰⁰ Pored koncepta Velike Albanije i Velike Srbije, postoje još dve iredentističke ideologije na Zapadnom Balkanu koje zagovaraju Veliku Bosnu i Ujedinjenu (Veliku) Makedoniju. Pored toga, iredentističke ideologije iz Bugarske, Hrvatske i Mađarske imaju pretenzije na teritorije na Zapadnom Balkanu i smatraju se pretnjama po region. Te ultanacionalističke ideologije su percipirane kao pretnja i kooptirane od strane VRWE za recipročnu radikalizaciju. Recimo, desničarski ekstremisti u Severnoj Makedoniji koriste percipiranu pretnju od „Velike Albanije“ kao izgovor za podsticanje osećanja mržnje prema Albancima. Studija onlajn radikalizacije u Severnoj Makedoniji utvrdila je da se Velika Albanija često pominje u diskursima mržnje na makedonskom jeziku onlajn kako bi demonizovala i „otuđila“ čitavu grupu i opravdala osećaj mržnje, pa čak i nasilje.¹⁰¹ S tim u vezi, važno je istaći onlajn diskurse u zemlji koji naglašavaju dihotomiju „patriota i izdajnika“ pozivajući na odgovarajuća sredstva za suočavanje sa izdajom i pojedincima koji „prodaju“ makedonski identitet i državu.¹⁰²

Pored iredentističkih ultanacionalističkih ideologija, Zapadni Balkan je takođe doživeo (ponovnu) pojavu neonacističke ideologije i grupa. Albanska treća pozicija je otvoreno neonacistička grupa koja promovise albanski tradicionalizam i rasizam i suprotstavlja se komunizmu i demokratskom upravljanju.¹⁰³ Grupa koristi internet za objavljivanje satiričnog sadržaja na albanskom i engleskom kako bi privukla mlade svom cilju. Pored toga, fudbalski ultrasi u Albaniji takođe promovise neonacizam. Najznačajnije grupe u tom pogledu su ultrasi FK Tirana „Tirana fanatici“ i povezane podgrupe koje se otvoreno bore protiv komunizma i koriste neonacističke simbole.¹⁰⁴ Grupa je usvojila zastavu koja je vrlo slična onoj koju je koristila SS divizija Skenderbeg, albanska jedinica koja je saradivala sa nacistima i funkcionisala na Kosovu*.¹⁰⁵ Grupa je aktivna onlajn i promovise mržnju i istorijski revizionizam i gradi mrežu sa grupama istomišljenika iz celog regiona.¹⁰⁶ Ultras grupe u drugim delovima regiona takođe sve češće usvajaju neonacističke ideologije. To važi i za bosansko-hrvatske ultras. Škripari, navijači FK Široki Brijeg otvoreno su objavljivali slike na Fejsbuku sa naci pozdravima, a pokazivali su čak i nacističku zastavu na fudbalskoj utakmici 2010. godine, nekoliko redova iznad zastave Vatikana.¹⁰⁷ Hrvatska krajnja desnica inspirisana je i zasniva se na ustaškoj organizaciji, klerofašističkom i ultanacionalnom pokretu koji je vodio nacističku marionetsku Nezavisnu državu hrvatsku (NDH) i koji je odgovoran za neke od najgorih zverstava tokom Drugog svetskog rata. Ustaški simbolizam prisutan je u delovima Bosne sa pretežnim hrvatskim stanovništvom. Recimo, neonacistički ekstremisti redovno napadaju partizanske spomenike, uključujući i spomenik u Mostaru koji je išaran ustaškim i nacističkim simbolima i pretnjama protiv Bošnjaka.¹⁰⁸ Hrvatski neonacisti takođe su aktivni u Hrvatskoj, dijaspori i onlajn. Neonacističke grupe na internetu uključene su u širenje antisemitskih, antiromskih i antisrpskih stavova, a usredsređene su na istorijski revizionizam. Te VRWE grupe su uređivale

⁹⁸ Guardian Sports, Albania awarded 3-0 win after Serbia match abandoned over drone stunt, <https://www.theguardian.com/football/2015/jul/10/albania-serbia-match-abandoned-drone>

⁹⁹ BBC News, Dua Lipa sparks controversy with 'Greater Albania' map tweet, <https://www.bbc.com/news/world-europe-53483451>

¹⁰⁰ Nikola Đorđević, Serbian World — a dangerous idea?, <https://emerging-europe.com/news/serbian-world-a-dangerous-idea/>
Izjavu pogledajte ovde: <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2022/6/25/vulin-stvaranje-srpskog-sveta-proces-koji-se-ne-moze-zaustaviti>

¹⁰¹ Simeon Dukić, "Online Extremism in North Macedonia: Politics, Ethnicities and Religion," 16-17.

¹⁰² Ramadan Ilazi et al. Online and Offline (De)radicalisation in the Balkans, https://www.pave-project.eu/publications/PAVE_870769_D5.1_publication_layout.pdf, 22.

¹⁰³ Mirza Buljubašić, "Violent Right-Wing Extremism in the Western Balkans: An overview of country-specific challenges for P/CVE," 5.

¹⁰⁴ Fabio Bego, Do Albanians like Fascism? An Iconographical Investigation on Social Media Material, <https://moderndiplomacy.eu/2020/01/03/do-albanians-like-fascism-an-iconographical-investigation-on-social-media-material/>

¹⁰⁵ Ibid

¹⁰⁶ Ibid

¹⁰⁷ <https://www.24sata.hr/sport/skripari-197989/galerija-160884>

¹⁰⁸ Dr. Hikmet Karčić, Far-Right Movements and Symbolism in the Western Balkans: A Handbook, 25.

članke na Vikipediji na hrvatskom kako bi negirale ustaško nasleđe.¹⁰⁹ Pored toga, još jedna studija inicijative Resonant Voices utvrdila je da u Hrvatskoj postoji 10.000 korisnika koji objavljuju ustaški sadržaj na Fejsbuku.¹¹⁰ Ekosistem srpske VRWE takođe sve više i otvoreno prati i koristi neonacistički simbolizam i narative. Te organizacije su Stormfront Srbija, Obraz, Nacionalni srpski front, Krv i čast i Srbska akcija.¹¹¹ Srpsku krajnju desnicu sve više privlači neonacizam što je takođe evidentno onlajn. U jednom trenutku, neonacistički beli suprematistički forum Stormfront pohvalio se sa 180.000 postova na svom forumu usmerenom na jugoistočnu Evropu, koji uglavnom pokriva Zapadni Balkan. U isto vreme, kako navodi Google Trends, Srbija i Hrvatska su na globalnom nivou pokazala neka od najvećih proporcionalnih interesovanja za pretragu koja se odnosi na Stormfront.¹¹² Lideri gore navedenih organizacija takođe su vrlo aktivni i uticajni na društvenim medijima. U Bosni takođe postoji mali, ali sve prisutniji neonacistički pokret Bošnjaka. Bosanski pokret nacionalnog ponosa je najistaknutija grupa na tom prostoru i funkcioniše pod sloganom „Bog, Bosna, Bošnjaci.“¹¹³ Iako je relativno mali pokret, organizacija je uspešna u promovisanju svog profila kroz svoju onlajn aktivnost, posebno na Fejsbuku.¹¹⁴

Ekstremistička islamistička zajednica onlajn na Zapadnom Balkanu

Nasilni islamistički ekstremistički sadržaji su u ekspanziji onlajn širom Zapadnog Balkana i njihov efekat je ostvario određeni uticaj na pojedince i zajednice. Izveštaj koji ispituje puteve radikalizacije stranih terorističkih boraca iz Severne Makedonije otkrio je da ih video sadržaji sa radikalnim temama i nasiljem na društvenim mrežama privlače ekstremističkoj ideologiji.¹¹⁵ Članovi porodica zatvorenih terorista potvrdili su da su oni proveli dosta vremena na internetu gledajući video snimke boraca i priče o lošem postupanju sa muslimanima.¹¹⁶ Učesnici u studiji Fondacije Berghof takođe su svedočili sličnom nekontrolisanom širenju ekstremističkog sadržaja za koji se veruje da utiče na radikalizaciju i regrutovanje u pogledu nasilja.¹¹⁷ Lokalni imami su naglasili da ovaj sadržaj ne samo da dele radikalni propovednici, već ga i podstiču pojedinci zavedeni osionim dezinformacijama na mreži. Ipak, teško je utvrditi koliko je taj onlajn sadržaj uticao na proces radikalizacije i da li je na osnovu nalaza studije imao veći uticaj na različite demografske grupe.

Pored prethodno pomenutog ekstremističkog islamističkog materijala koji je preveden na lokalne jezike i distribuiran, ekstremistički imami iz regiona i njihovi onlajn otisci igraju važnu ulogu u onlajn radikalizaciji. Ti imami su pronašli utočište na mreži gde su bili glasni i otvoreni sa svojim ekstremističkim porukama, posebno u vreme kada je Daesh ostvarivao teritorijalne dobitke na Bliskom Istoku i bio uspešan u regrutovanju podrške. Recimo, jedan od najozloglašnijih radikalnih klerika u Bosni, Bilal Bosnic, koji je u zatvoru proveo sedam godina zbog regrutovanja stranih terorističkih boraca u redove organizacije Daesh, imao je jako onlajn prisustvo. On je otvoreno pozivao na nasilje protiv nevernika pozivajući pojedince da se žrtvuju za viši cilj u propovedi objavljenoj na Jutjubu koja je imala preko 21.000 pregleda.¹¹⁸ Slično tome, Rexhep Memishi, ekstremistički islamski imam, koji se takođe nalazi u zatvoru zbog regrutovanja stranih terorista, stvorio je sopstveno onlajn prisustvo kroz svoj Jutjub kanal „Minber Media“ i Fejsbuk stranicu koje su i dalje aktivne uprkos tome što je u zatvoru, jer to nije u suprotnosti sa smernicama te platforme.¹¹⁹

Ipak, ekstremistički propovednici su od nedavno promenili ton i sredstva komunikacije. Zbog povećanih napora vlasti i platformi društvenih medija da nadgledaju i menjaju ekstremističke poruke, islamistički ekstremisti su značajno sofisticirali svoj jezik kako bi izbegli cenzuru i prešli na šifrovane aplikacije za

¹⁰⁹ *Ibid* 23.

¹¹⁰ Marija Ristic *et al.*, Far-Right Balkan Groups Flourish on the Net, <https://resonantvoices.info/far-right-balkan-groups-flourish-on-the-net/>

¹¹¹ Mirza Buljubašić, "Violent Right-Wing Extremism in the Western Balkans: An overview of country-specific challenges for P/CVE," 12-13.

¹¹² Milo Comeford and Simeon Dukić, Online Extremism: Challenges and Opportunities in the Western Balkans, 1-3

¹¹³ Dr. Hikmet Karčić, Far-Right Movements and Symbolism in the Western Balkans: A Handbook, 7.

¹¹⁴ *Ibid*

¹¹⁵ Aleksandar Vanchoski *et al.*, Enhancing the Understanding of Foreign Terrorist Fighters (FTF): Challenges for Rehabilitation, Resocialization and Reintegration of Returnees in the Republic of North Macedonia, https://kbb9z40cmb2apwafcho9v3j-wpengine.netdna-ssl.com/wp-content/uploads/2018/01/nexus_ftf_rrr_eng.pdf 8.

¹¹⁶ *Ibid* 35.

¹¹⁷ Engjellushe Morina *et al.*, Community Perspectives on Preventing Violent Extremism Lessons learned from the Western Balkans, 28.

¹¹⁸ Fatjona Mejдини *et al.* Balkan Jihadi Warriors Remain Safe on the Net, <https://resonantvoices.info/balkan-jihadi-warriors-remain-safe-on-the-net/>

¹¹⁹ Simeon Dukić, "Online Extremism in North Macedonia: Politics, Ethnicities and Religion," 20-21.

razmenu poruka kako bi širili svoje ideologije i mobilisali pojedince.¹²⁰ Ekstremistički materijal se može naći na platformama kao što su Telegram i TamTam, na kanalima povezanim sa grupom Bejtul Muhaxhirin i drugim partnerskim organizacijama.¹²¹ Ta promena predstavlja drugačiji izazov za praktičare jer se put radikalizacije nekih pojedinaca prebacuje sa javnih platformi u šifrovane grupe kojima je pristup ograničen, pa je stoga osmišljavanje intervencija za reagovanje teže. Takođe, čak i ako novi stil ekstremističkih poruka direktno ne podržava terorizam ili činjenje nasilnih akata, on stvara ozbiljnu polarizaciju među različitim zajednicama doprinoseći radikalizaciji i na taj način podrivajući demokratske norme.

Rodno specifično onlajn ekstremističko okruženje

Uprkos tome što se suočavaju sa ekstremnim ideologijama, ekstremistički islamisti i desničarske grupe imaju slične stavove i narative kada su u pitanju žene i devojke. Oni su usredsređeni na zajedničku viziju zasnovanu na „tradicionalnim“ rodnim ulogama kod kuće i u javnoj sferi, dok se u isto vreme osuđuju feministički pokreti.¹²² Oni su dosledno koristili platforme društvenih medija na mreži za širenje antifeminističkih poruka i traženje podrške za svoje ideologije od strane pojedinaca sa iskrenim osećajem nezadovoljstva. Recimo, Elvedin Pezić, bosanski Salafi propovednik sa više od 325.000 pratilaca na Fejsbuku, objavio je onlajn da je zapadno društvo moralno propalo kada su žene prestale da budu majke.¹²³ Pored toga, na platformama za mikroblogovanje kao što su Reddit, 4chan i 8chan na kojima je zaštićena anonimnost, novoformirane „incel“ zajednice otvoreno izražavaju neprijateljske mizogine narative koji uskraćuju ženska prava i podstiču na nasilje nad ženama koje odstupaju od tradicionalnih uloga.¹²⁴ Inceli se definišu kao pojedinci koji su u nesvojevoljnom celibatu i koji izražavaju prezir prema seksualno aktivnim osobama. Zajednice incela, koje se uglavnom sastoje od mladih muškaraca, aktivne su onlajn i često targetiraju žene smatrajući sebe žrtvama seksualnog odbijanja u rukama žena.¹²⁵

Grupe ekstremne desnice takođe instrumentalizuju žene u širim antiimigrantskim i islamofobičnim narativima. Konkretno, članovi Levijatana, političkog pokreta u Srbiji sa značajnim javnim profilom i skoro 300.000 pratilaca na Fejsbuku, koriste društvene medije da izraze svoj bes protiv migranata, šireći narative da su oni silovatelji, a sami preuzimajući ulogu zaštitnika žena od strane islamske silovateljske kulture.¹²⁶ Još je važnije što korisnici društvenih medija hvale grupu zbog njenog stava o „tradicionalnim porodičnim vrednostima“ istovremeno podržavajući hijerarhijske rodne norme i suprotstavljajući se osnaživanju žena.¹²⁷ Neki narativi na mreži idu i korak dalje kako bi opravdali nasilje nad ženama i silovanja žena. Recimo, bivši hrvatski poslanik Ivan Pernar na Telegramu je naveo da žene radije prihvataju migrante jer „2/3 [njih] mašta o tome da bude silovano [...]“.¹²⁸ Važno je napomenuti da iako su narativi usredsređeni na žene veoma važni za mobilizaciju muškaraca, postoje i specifični narativi osmišljeni da radikalizuju i regrutuju žene u zlonamerne grupe i pokrete. Recimo, Daesh kontinuirano koristi onlajn platforme, konkretno Telegram, za širenje narativa o osnaživanju i zastupanju žena, podstičući ih da donose dobrovoljne odluke da putuju na Bliski Istok.¹²⁹ Svi ti narativi, bilo da su inspirisani nasilnim ili nenasilnim ekstremističkim desničarskim ili islamističkim grupama, koriste antifeministička i mizogina osećanja i koriste se kao sredstvo za regrutaciju. Borba protiv ovakvih narativa na mreži treba da bude prioritet jer dokazi ukazuju na to da je podrška osnaživanju žena povezana sa otpornošću na nasilni ekstremizam.¹³⁰

¹²⁰ RAN, Online radicalisation and P/CVE approaches in the Western Balkans, 2-4.

¹²¹ Simeon Dukić, "Online Extremism in North Macedonia: Politics, Ethnicities and Religion," 25.

¹²² Jessie Barton Hronesova and Sanela Hodžić, Portrayals of Women on Ethno-Nationalist and Radical Islamic Websites in Bosnia And Herzegovina, 176-180.

¹²³ Nejra Veljan, Extreme Entitlement: Misogyny, Anti-Feminism in Far-Right Recruitment, <https://balkaninsight.com/2022/05/10/extreme-entitlement-misogyny-anti-feminism-in-far-right-recruitment/>

¹²⁴ Boris Milanović, To Conclude, Women Are a Mistake1—A Study of Serbian User Discourse on 4Chan's /Pol/ Board on Women within Political Ideology, 195-205.

¹²⁵ Ben Zimmer, How 'Incel' Got Hijacked, <https://www.politico.com/magazine/story/2018/05/08/intel-involuntary-celibate-movement-218324/>

¹²⁶ Nejra Veljan, Extreme Entitlement: Misogyny, Anti-Feminism in Far-Right Recruitment

¹²⁷ *Ibid*

¹²⁸ *Ibid*

¹²⁹ Vesë Kelmendi & Rudinë Jakupi, Countering the myths of IS: How to counter the IS narrative online? The case of Albanian speaking countries, 30-33.

¹³⁰ Countering Violent Extremism Baseline Program: Research Findings – Bosnia & Herzegovina, <https://atlanticinitiative.org/wp-content/uploads/2018/12/BiH-CVE-Survey-December-2018-Final-X-1.pdf>

Odgovori Zapadnog Balkana na onlajn radikalizaciju

Uprkos odsustvu opsežnog istraživanja kako bi se razumeli efekti onlajn postojanja ekstremističkih narativa na korisnike interneta, vlade Zapadnog Balkana prepoznaju pretnju onlajn radikalizacije. Mnoge od njih su uvrstile taj izazov u Nacionalne strategije za borbu protiv nasilnog ekstremizma, a neke su čak razvile i posebne strukture u cilju odgovora na ovaj problem, kao što je Jedinica za prijavljivanje internet sadržaja u Crnoj Gori, ili koriste postojeća odeljenja odnosno strukture za praćenje ekstremističkog sadržaja.¹³¹ Ipak, uprkos ovom prepoznavanju i određivanju prioriteta, malo je podataka o vladinim inicijativama za suzbijanje radikalizacije na internetu. Kada i postoje te inicijative, ne postoji javno dostupna procena koja omogućava uvid u njihov uticaj.

Odgovori u okviru borbe onlajn radikalizacije su različiti. U zavisnosti od svog pristupa, oni se generalno kategorišu kao sporedni odgovori koji prate ponudu i potražnju. Kada je u pitanju ponuda, različite zainteresovane strane rade na tome da spreče upotrebu interneta u terorističke svrhe i za ekstremističke poruke. Vlade, praktičari i civilno društvo blisko saraduju sa tehnološkim kompanijama na moderiranju i filtriranju problematičnog sadržaja i prikupljanju podataka za istrage organa za sprovođenje zakona. Pored toga, oni su se oslanjali na pokretanje strateških komunikacionih kampanja kako bi se borili protiv ekstremističkih narativa i obezbedili alternative za iste, i operacionalizovali su platforme za „proveru činjenica“ kako bi poništili pogrešne informacije/dezinformacije. Kada je u pitanju potražnja, praktičari rade na jačanju kapaciteta korisnika interneta, bez obzira na uzrast, za bolje kretanje kroz onlajn prostor i odgovarajuće postupanje sa problematičnim sadržajima. Sledeća dva odeljka će pružiti pregled nekih od tih odgovora u pogledu ponude i potražnje koji su prisutni u regionu, i predstaviće evropsku praksu koja bi mogla biti od koristi za zainteresovane strane na Zapadnom Balkanu.

Odgovori u pogledu ponude

Ometanje ekstremističkih poruka i poruka mržnje onlajn predstavlja ključni segment inicijativa za borbu protiv ekstremizma. Zasniva se na jednostavnoj premisi da, ako se ekstremistički sadržaj ukloni sa interneta, onda on neće moći da utiče na korisnike, pa tako ni na šire društvo. Agencije za sprovođenje zakona blisko saraduju sa pružaocima onlajn usluga kako bi se postarale za to da standardi zajednice budu u skladu sa nacionalnim propisima koji imaju za cilj zaštitu pojedinaca od govora mržnje i ekstremističkih narativa. To uključuje podršku koja im se pruža kroz upućivanje i zahteve za uklanjanje sadržaja, kao i deljenje podataka radi olakšavanja istrage organa za sprovođenje zakona. Iako svaka od zemalja Zapadnog Balkana to nezavisno čini EVROPOLOVA jedinica za prijavljivanje neprihvatljivog internet sadržaja pruža podršku kroz izgradnju kapaciteta, podizanje nivoa svesti, razmenu informacija i pristup mehanizmima upućivanja čiji je cilj uklanjanje ekstremističkog i terorističkog sadržaja.¹³² Iako je ometanje ekstremističkih aktivnosti i slanja poruka na mreži putem cenzure i uklanjanja sadržaja važno sredstvo u okviru širih odgovora u borbi protiv ekstremizma u kratkoročnom periodu, to nije rešenje za onlajn radikalizaciju, a ponekad čak može imati i kontraproduktivne rezultate. Praktičari su upozorili na cenzuru insistirajući da je vlade mogu zloupotrebiti da eliminišu kritičke glasove koristeći borbu protiv terorizma kao izgovor, čime se krše osnovna ljudska prava i slobode. Takođe je upitno koliko je efikasna cenzura onlajn jer se ekstremistički glasovi mogu ponovo javiti pod različitim imenima ili na manje dostupnim platformama. Podjednako je važno što cenzura može imati štetna dejstva zbog jačanja uverenja da su regulatori korumpirani i nastojeći da sakrije istinu, zauzvrat jačajući glasove ekstremista.¹³³ Stoga je važno iskoristiti, pa čak i prioritizovati, druge odgovore na ekstremističke poruke u pogledu ponude.

Provera činjenica

¹³¹ Milo Comeford and Simeon Dukić, *Online Extremism: Challenges and Opportunities in the Western Balkans*, 2-3.

¹³² EUROPOL, *Targeted: propaganda material disseminated in the languages of the Western Balkan countries*, <https://www.europol.europa.eu/media-press/newsroom/news/targeted-propaganda-material-disseminated-in-languages-of-western-balkan-countries>

¹³³ RAN, *Far-Right Extremism: A Practical Introduction*, https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/2019-12/ran_fre_factbook_20191205_en.pdf, 24.

Kao što je prethodno pomenuto, ekstremističke grupe koriste dezinformacije i narative zavere da polarizuju zajednice, radikalizuju pojedince i mobilizuju podršku. Da bi se testirala validnost ovih narativa, pojavila se mogućnost provere činjenica kako bi se podigao nivo svesti o dezinformacijama i borilo protiv njih u cilju zaštite demokratije. Medijske organizacije koje se bave proverom činjenica pojavile su se u celom regionu i postaju sve važnije, a takođe su ostvarile i saveze kako bi konsolidovale resurse i zajedno se borile protiv prekograničnih efekata dezinformacija. Recimo, SEE Check predstavlja mrežu šest organizacija iz Jugoistočne Evrope koja obuhvata platforme za proveru činjenica: Fake News Tragač, Faktograf.hr, Raskrinkavanje.rs, Raskrinkavanje.ba, Raskrinkavanje.me i Razkrinkavanje.si.¹³⁴ Usredsređena je na raskrinkavanje lažnih vesti na srpskom, hrvatskom, bosanskom, crnogorskom i slovenačkom. Pošto su ti jezici slični, šest organizacija su u mogućnosti da pojačaju međusobna istraživanja i efikasno rasporede resurse za rešavanje najistaknutijih narativa zavere, dezinformacija i istorijskog revizionizma koji se šire onlajn. Postoje i druge organizacije za proveru činjenica u regionu koje deluju i van ove mreže. Recimo, u Severnoj Makedoniji platforme Vistinomer i F2N2 imaju dnevne priloge koji razotkrivaju lažne vesti, dok su u Albaniji i na Kosovu* pioniri u ovoj oblasti Faktoje odnosno Hibrid.info. Te platforme funkcionišu na osnovnim principima istraživačkog novinarstva za traženje, upoređivanje, potkrepljivanje i proveru informacija.

Zaključci za praktičare: Razotkrivanje ekstremističkih poruka na mreži može da predstavlja efikasan način za rešavanje onlajn radikalizacije. Praktičari mogu da koriste prethodno pomenute platforme da provere da li je neka informacija istinita ili da koriste svoje resurse da sami izvrše proveru činjenica. Ipak, važno je da praktičari shvate u kojoj meri razotkrivanje treba da se koristi kada se odnosi na polarizovane zajednice ili pojedince osetljive na ekstremističke poruke, jer bi to moglo da ima kontraefekat, posebno kada se raspravlja o osetljivim pitanjima, a moglo bi i da učvrsti narative zavere.

Kontra/alternativne narativne onlajn kampanje

Kontranarativne inicijative bave se ekstremističkim sadržajem u pogledu ponude, nudeći ciljnoj publici pobijanje ekstremističkih tvrdnji. Postoji ograničena empirijska procena uticaja kontranarativa u odgovoru na ekstremistički sadržaj, jer literatura ne pruža šire razumevanje uzročno-posledične veze između konzumiranja ekstremističkog materijala i angažovanja u nasilnom ekstremizmu.¹³⁵ Uprkos ovom značajnom ograničenju, na globalnom nivou, uključujući i Zapadni Balkan, pokrenute su strateške komunikacione kampanje zasnovane na kontranarativima koji se suprotstavljaju ekstremističkim porukama, i alternativnim narativima koji obezbeđuju pluralističke vrednosti i poštovanje ljudskih prava. Istaknuti regionalni program uključuje inicijativu Resonant Voices čiji je cilj da ospori polarizujuće, zapaljive i radikalizujuće narative. Inicijativu su podržale Balkanska istraživačka mreža, Propulsion i Groundscout, a u okviru nje pokrenuto je nekoliko kampanja usmerenih ne samo na stanovnike zemalja Zapadnog Balkana, već i zajednice u dijaspori koje su osetljive na ekstremističke zajednice. Cilj njihove kampanje #NijeToBašTako je da prikaže lična migrantska iskustva građana Zapadnog Balkana i puteve njihove integracije u Evropu.¹³⁶ Druga regionalna kampanja koju je pokrenuo Haški centar za strateške studije pod nazivom „Life Stories“ [Priče iz života] predstavlja lična iskustva stranih terorističkih boraca koji su se vratili na Zapadni Balkan u nastojanju da spreče podršku koju dobijaju Daesh i druge ekstremističke islamističke grupe.¹³⁷ Među 32 video-zapisa napravljena u okviru ove inicijative nalazi se i priča nekadašnjeg ekstremiste iz Severne Makedonije koji je pozeleo da otputuje u Siriju da zaštiti nevine ljude od zverstava Asadovog režima, i to pod jakim uticajem šokantnih slika i video-materijala kojima je imao pristup na mreži. Ipak, razočaranje koje su doživeli prijatelji i poznanici koji su se vratili iz rata, kao i uticaj njegove porodice sprečili su ga da otputuje u Siriju. On priča o tome kako je srećan zbog svoje odluke da ne ode, što se smatra jakom porukom svima koji su u riziku da usvoje ekstremističke ideje, posebno zato što dolazi od bivšeg ekstremiste.¹³⁸

U regionu su prisutne i kontranarativne kampanje specifične za svaku zemlju. Recimo, inicijativa mladih iz Bosne, Citizens Against Terrorism, ima za cilj da pruži bezbedan prostor onlajn tako što će se boriti protiv govora mržnje i ekstremističkih ideologija kroz informativne audio-vizuelne sadržaje, uključujući memove, vlogove i potkastove.¹³⁹ Pored toga, imami širom regiona su preuzeli na sebe da se bore protiv ekstremističkih

¹³⁴ Za više informacija o SEE Check posetite: <https://seecheck.org/index.php/members/#rskba>

¹³⁵ Alastair G. Reed & Haroro J. Ingram, A practical guide to the first rule of CTCVE messaging: Do violent extremists no favours, https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/reed_ingram-a_practical_guide_to_the_first_rule_of_ctcve.pdf, 6.

¹³⁶ Više informacija o kampanji možete naći ovde: <https://resonantvoices.info/nije-to-bas-tako/>

¹³⁷ Ramadan Ilazi *et al.* Online and Offline (De)radicalisation in the Balkans, 34.

¹³⁸ *Ibid* 34-35

¹³⁹ RAN, Online radicalisation and P/CVE approaches in the Western Balkans, 5.

poruka na mreži. Recimo, Mustafa Jusufspahić, beogradski imam, redovno koristi svoje naloge na Fejsbuku i Tviteru da promovira versku toleranciju i društvenu koheziju kroz komunikaciju sa svojim pratiocima.¹⁴⁰ Slično tome, na Kosovu*, grupa islamskih teologa je pokrenula portal sa kontranarativom pod nazivom Fol Tash [Govori sada], u cilju borbe protiv istaknutih ekstremističkih islamističkih narativa.¹⁴¹ Pored ovih kampanja koje vodi civilno društvo na terenu, u oblasti alternativnih poruka angažovane su i vlasti. Recimo, Vlada Severne Makedonije pokrenula je kampanju „Jedno društvo za sve“ u cilju obeležavanja multikulturalnog sastava i tradicije zemalja kroz promociju raznolikosti i pluralizma.¹⁴²

Zaključci za praktičare: Delotvorna procena uticaja ovih inicijativa na dinamiku onlajn radikalizacije pomoću postojećih podataka predstavlja izazov. Uprkos tom nedostatku, kontranarativi su i dalje važan alat u onlajn odgovorima na borbu protiv ekstremizma kako bi osvojili srca i umove pojedinaca i zajednica. Ipak, veće su šanse da kampanje budu uspešnije ako prate ključna uputstva. U skladu sa pristupom KISMI, narativima treba da dominiraju poruke koje su ubedljive, jednostavne, pozitivne i kratke (PS-PS), pojačane porukama koje su tematski akumulirane, pokreću narativ i motivišu emocije (TANDEM).¹⁴³ Takav pristup posebno je relevantan za osetljive zajednice koje prolaze kroz krizu. Pored toga, radna grupa RAN za komunikaciju i narative izradila je smernice u cilju podrške praktičarima da razviju delotvorne alternativne i kontranarativne kampanje. Ovaj model naziva se GAMMA+ (engleski akronim od reči cilj, publika, poruka, prenosilac poruke, mediji i akcija) i pruža jasne, praktične i koncizne smernice za sve koji planiraju (onlajn) kampanju.¹⁴⁴

Odgovori u pogledu potražnje

Programi usmereni na konzumente podjednako su važni kao i rad sa ekstremističkim sadržajem u pogledu ponude na mreži. Ako pojedinci nisu podložni slanju poruka čiji je cilj radikalizacija i regrutovanje za ekstremizam, onda zlonamerni akteri neće moći da proguraju svoju političku agendu. Odgovori u pogledu potražnje razlikuju se u svojim pristupima, ali su na kraju napravljeni da se pozabave osetljivošću, pa čak i nekim faktorima privlačenja i odbijanja koji navode pojedince na ekstremizam. U ovom odeljku ćemo ih dodatno istražiti.

Preusmeravanje

Kako bi navele korisnike interneta da zaobiđu pristup ekstremističkom materijalu, tehnološke kompanije su se udružile sa organizacijama za borbu protiv ekstremizma kako bi preusmerile pojedince na sadržaj suprotnog narativa. Jedinica koja funkcioniše u okviru kompanije Google, Jigsaw, bavi se istraživanjem i borbom protiv štetnih onlajn sadržaja i predstavila je „metodu preusmeravanja“ koja u označenom Jutjub sadržaju automatski reklamira konstruktivnu alternativu i kontranarativ uvek kada pojedinci pretražuju ekstremistički materijal. Ovakav pristup izbegava mnoge etičke dileme u pogledu cenzure, jer nema uklanjanja materijala, a korisnicima se nudi izbor da li žele da pristupe sadržaju sa suprotnim narativom koji se reklamira u njihovom pretraživaču.¹⁴⁵ Pored toga, ovaj metod pojačava već postojeće inicijative kampanje na relevantnim jezicima bez potrebe da se oslanja na izradu novog internog materijala. Nema javno dostupnih podataka o tome da li je bilo koja tehnološka kompanija prilagodila svoju metodu preusmeravanja nekom od jezika koji se govore na Zapadnom Balkanu. Iako se čini da ovaj pristup obećava i postoje podaci o tome da dopire do korisnika, teško je proceniti njegovu delotvornost jer nema informacija o uticaju na ciljnu publiku koji ima značaja.

Zaključci za praktičare: Metoda preusmeravanja u suštini predstavlja automatizovanu i ciljanu kampanju sa porukama koje koriste ključne termine i algoritme platforme da dopru do određenih grupa. Važno je da praktičari iz regiona saraduju sa tehnološkim kompanijama i drugim relevantnim zainteresovanim stranama

¹⁴⁰ Fatjona Mejdini *et al.*, Balkan Imams Take Counter-Extremism Struggle Online, <https://resonantvoices.info/balkan-imams-take-counter-extremism-struggle-online/>

¹⁴¹ Milo Comeford and Simeon Dukić, Online Extremism: Challenges and Opportunities in the Western Balkans, 4.

¹⁴² Ramadan Ilazi *et al.* Online and Offline (De)radicalisation in the Balkans, 32-33.

¹⁴³ Alastair G. Reed & Haroro J. Ingram, A practical guide to the first rule of CTCVE messaging: Do violent extremists no favours, 9.

¹⁴⁴ RAN, Effective Narratives: Updating the GAMMA+ model, https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/2019-12/ran_cn_academy_creating_implementing_effective_campaigns_brussels_14-15112019_en.pdf

¹⁴⁵ Alastair G. Reed & Haroro J. Ingram, A practical guide to the first rule of CTCVE messaging: Do violent extremists no favours, 5-6.

na senzibilisanju inicijative za preusmeravanje na lokalne jezike, žargon i kulturološke specifičnosti. U međuvremenu, praktičari takođe treba da razmotre mogućnosti za intenziviranje onlajn prisustva na platformama društvenih medija i aplikacijama koje sadrže problematičan sadržaj kako bi direktno angažovali ciljnu publiku. Na onlajn sastanku RAN LOCAL održanom 27. i 28. maja 2021. predstavljeni su ne samo ključni izazovi, već i praktični saveti i trikovi koje praktičari mogu da iskoriste kako bi ojačali svoje onlajn angažovanje sa osetljivim pojedincima i grupama.¹⁴⁶

Digitalno građanstvo i medijska pismenost

Edukacija je na braniku odgovora na ekstremizam u pogledu potražnje. Kada je reč o borbi protiv onlajn radikalizacije, najrelevantniji su edukativni programi za digitalno građanstvo, medijsku pismenost i kritičko mišljenje. Edukacija za digitalno građanstvo je ključna jer omogućava korisnicima interneta da bolje koriste internet, baveći se štetnim sadržajem i kreirajući bezbedne prostore onlajn. Medijska pismenost je podjednako važna jer omogućava pojedincima da steknu veštine pomoću kojih će bolje razumeti, proceniti i raditi sa onlajn sadržajem, uključujući veštine za prepoznavanje dezinformacija kroz potvrdu i proveru. Konačno, veštine kritičkog razmišljanja nalaze se u srži sposobnosti pojedinca da nezavisno i pouzdano formira mišljenja i procenjuje informacije. U ovom radu navedeni su regionalni problemi povezani sa medijskom (ne)pismenošću i obrazovnim sistemom koji ne odgovara svrsi. U čitavom regionu postoje brojne inicijative koje se bave ovim problemom. Neke od njih imaju za cilj strukturne dugoročne promene, a druge su prilagođene postizanju prioritarnih kratkoročnih i srednjoročnih ciljeva. Petogodišnji program koji vodi IREX u partnerstvu sa Ministarstvom za obrazovanje i nauku Severne Makedonije ima za cilj da integriše veštine angažovanja kritičkih informacija i svest u postojeće kurseve i programe obuke nastavnika na svim nivoima obrazovanja.¹⁴⁷ Program takođe pruža priliku za neformalno obrazovanje i pojačava glasove mladih pružajući im priliku da stvaraju medijski sadržaj. IREX je sproveo slične programe za izgradnju kapaciteta u oblasti medijske pismenosti i u drugim zemljama Zapadnog Balkana, a nedavno je i pokrenuo Regionalnu mrežu medijske pismenosti Balkana koja služi kao čvorište za saradnju eksperata, organizacija i programa na ovu temu.¹⁴⁸ Postoje slični edukativni programi usmereni na unapređenje kapaciteta kritičkog mišljenja i medijske pismenosti. Recimo, Savet Evrope (SE) ima širok program medijske i informatičke pismenosti u Bosni i Hercegovini usmeren na državne zainteresovane strane zadužene za kreiranje, primenu i evaluaciju strateških okvira za medijsku pismenost na nivou cele zemlje. Pored toga, u okviru tog programa, SE je izradio i podelio korisne resurse pomoću kojih praktičari mogu da primenjuju dobre prakse relevantne za medijsku pismenost.¹⁴⁹ OEBS je još jedna velika regionalna organizacija za bezbednost koja obezbeđuje slične obuke u oblasti medijske pismenosti kroz svoje kancelarije u zemlji. Neke od njih su prilagođene predstavnicima vlasti, dok su druge osmišljene za mlade. Postoje i manji programi edukacije u oblasti medijske pismenosti i kritičkog mišljenja koje vode organizacije na terenu. Recimo, Ponder je program na Kosovu* koji podržavaju UNICEF i OEBS i čiji je cilj da podstakne kritički pristup informacijama kroz trodnevnu radionicu praćenu jednomesečnom praksom u (onlajn) medijskim kućama za najuspešnijeg učesnika.¹⁵⁰ Na kraju, Mladi gradovi, omladinski stub Mreže jakih gradova, udružili su snage sa Opštinom Čair (Skoplje) kako bi pružili edukativni program o digitalnom građanstvu usmeren na kritičko mišljenje inspirisan modulom „Budite građani Interneta“.¹⁵¹ Program je izgradio kapacitete nastavnika viših razreda osnovnih i srednjih škola ne samo u pogledu medijske pismenosti i kritičkog mišljenja, već je podigao nivo njihove svesti o alternativnim porukama i reagovanju na štetne sadržaje na mreži kao što su maltretiranje i polarizovani sadržaj. Nakon završene obuke, oni su uključili učenike i roditelje u digitalno građanstvo.

Zaključci za praktičare: Različiti edukativni programi pokazuju važnost rada sa različitim ciljnim grupama, uključujući predstavnike vlasti, prosvetne radnike, mlade i odrasle. Važno je prilagoditi ove programe na osnovu relevantnih prioriteta širom zemlje ili lokalizovanih prioriteta. Iako „dubinski“ programi koji imaju za

¹⁴⁶ RAN, An online P/CVE approach for local authorities: challenges, tips & tricks, https://home-affairs.ec.europa.eu/networks/radicalisation-awareness-network-ran/publications/ran-local-online-pcve-approach-local-authorities-challenges-tips-tricks-online-meeting-27-28-may_en

¹⁴⁷ Za više informacija posetite: <https://www.irex.org/project/youthink-media-literacy-north-macedonia>

¹⁴⁸ Jenna Presta, IREX Launches Balkans Regional Media Literacy Network, <https://www.irex.org/news/irex-launches-balkans-regional-media-literacy-network>

¹⁴⁹ Resurse možete naći ovde: <https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/bosnia-and-herzegovina-media-and-information-literacy-for-human-rights-and-more-democracy>

¹⁵⁰ Za više informacija posetite: <http://www.ponder-ks.org/about/what-is-ponder/>

¹⁵¹ Više o programu možete naći ovde: <https://youngcities.com/city-grants/critical-thinking-cair/>
Modul Be Internet Citizens (Budite građani Interneta) možete naći ovde: <https://internetcitizens.withyoutube.com/>

cilj da izvrše sistemske i održive promene kao što je IREX inicijativa jesu važni, manji programi koji se lako mogu primeniti za rešavanje neposrednih potreba osetljivih grupa takođe mogu biti važni. Prilikom izvođenja edukativnih programa, oni bi trebalo da budu usredsređeni na jednokratne obuke, ali treba da omoguće prilike za primenu novorazvijenih veština, kroz razvoj kampanja ili drugih medijskih materijala.

Preporuke za lokalne praktičare

1. Dajte prioritet istraživanju koje ima za cilj da pruži uvid u uzročno-posledičnu vezu između ekstremističkog sadržaja u pogledu ponude i puteva radikalizacije na mreži. Neka istraživanja usredsređena na analizu ove dinamike koja se pominju u ovom radu mogu poslužiti kao inspiracija zainteresovanim stranama Zapadnog Balkana. Svaki dokaz u tom pogledu može podržati praktičare da izrade skup odgovora koji su najrelevantniji za stvarne faktore rizika.
2. Naručite i sprovedite dalje istraživanje kako biste stvorili razumevanje dinamičkog okruženja pretnji na mreži. Sve je više literature o ekstremističkim narativima na Zapadnom Balkanu, što je ohrabrujuće; međutim, praktičari bi imali koristi ako bi više analize vršili koristeći softver za prikupljanje i obradu velikih podataka kako bi bolje razumeli razmere i obim ekstremističkog sadržaja i lakše mapirali mreže zlonamernih aktera. Važno je napomenuti da takvo istraživanje treba vršiti konstantno zbog onlajn okruženja koje se stalno menja i nove organizacione dinamike ekstremističkih grupa.
3. Obezbedite izgradnju kapaciteta za praktičare širom Zapadnog Balkana kako bi bolje razumeli kako da koriste internet i imali odgovarajuće veštine za pokretanje uspešnih onlajn kampanja i osmišljavanje onlajn intervencija usmerenih na grupe osetljive na onlajn ekstremistički sadržaj.
4. Saradujte sa tehnološkim platformama društvenih medija da biste informisali i primenili lokalizovane pristupe koji su senzitivisani na lokalne jezike, žargon i kulturološki kontekst. Treba obuhvatiti odgovarajuća ulaganja u regionalne kapacitete kako bi se efikasno ublažili ekstremistički sadržaji rešavanjem jezičkih osetljivih zona na platformi društvenih medija.
5. Tehnološke platforme društvenih medija treba da rade više od samo ublažavanja sadržaja. Značajan deo rešenja jeste poboljšanje algoritama koji će sprečiti pojedince da upadnu u ekstremističke zamke.
6. Iako je cenzura/moderacija sadržaja važan deo odgovora u pogledu ponude, važno je napomenuti da ona sama po sebi neće rešiti radikalizaciju na mreži, a ako se koristi na neodgovarajući način može doprineti problemu.
7. Udružite se sa širim civilnim društvom i lokalnim zajednicama kako biste efikasno uspostavili pristup „celog društva“ u odgovoru na (onlajn) radikalizaciju. Organizacije civilnog društva, lokalne vlasti i organizacije na lokalnu imaju neiskorišćeni potencijal koji može da informiše i doprinese značajnim odgovorima i u pogledu ponude i u pogledu potražnje.
8. Promovišite programe digitalnog građanstva, kritičkog mišljenja i medijske pismenosti. Funkcionalna pismenost na internetu predstavlja glavni izazov u regionu, zbog čega te edukativne inicijative treba da budu prioritet za region.
9. Rod treba uključiti u aktivnosti za borbu protiv ekstremizma onlajn i oflajn zbog nalaza da se pojedinci koji podržavaju osnaživanje žena povezuju sa višim nivoima otpornosti na nasilni ekstremizam.

O autoru:

Simeon Dukić je viši menadžer u Mreži jakih gradova koji radi u okviru portfolija globalnog angažovanja. Njegov rad usredsređen je na operacionalizaciju regionalnih čvorišta u ključnim geografskim područjima u cilju osnaživanja gradova kao ključnih zainteresovanih strana u borbi protiv mržnje, polarizacije i ekstremizma. Njegova prethodna zaduženja u okviru Jakih gradova obuhvatala su rukovođenje istraživanjem, angažovanje u mreži i osnaživanje inicijativa na nivou gradova na Balkanu i u Centralnoj Aziji usredsređenih na mapiranje regionalnog okruženja pretnji oflajn i onlajn, korišćenje lokalnih okvira za prevenciju koje predvode opštine sa više zainteresovanih strana, unapređenje saradnje na nacionalnom i lokalnom nivou i osnaživanje mladih da izvrše društvene promene u svojim zajednicama. Simeon je magistrirao obaveštajne poslove i međunarodnu bezbednost na Kraljevskom koledžu u Londonu, a diplomirao je na Katedri za globalne izazove na Univerzitetu Leiden u Hagu.

Bibliografija

- Atlantic Initiative (2018). *Countering Violent Extremism Baseline Program Research Findings – Bosnia & Herzegovina*. <https://atlanticinitiative.org/wp-content/uploads/2018/12/BiH-CVE-Survey-December-2018-Final-X-1.pdf>
- Azar, A. (2022). *Propaganda of the digital age: How memes are weaponized to spread disinformation*. USA Today. <https://eu.usatoday.com/in-depth/news/investigations/2022/09/20/memes-disinformation-trump-maralago-jan-6-hearings-covid/7832934001/>
- Azinović, V. (2018). *Understanding violent extremism in the Western Balkans*. Western Balkans Extremism Research Forum. https://www.britishcouncil.ba/sites/default/files/erf_report_western_balkans_2018.pdf
- Azinović, V. and Bećirević, E. (2017) *A Waiting Game: Assessing and Responding to the Threat from Returning Foreign Fighters in the Western Balkans*. Regional Cooperation Council. <https://www.rcc.int/pubs/54/a-waiting-game-assessing-andresponding-to-the-threat-from-returning-foreign-fighters-in-the-western-balkans>
- Bakker, E. (2006). *Jihadi terrorists in Europe their characteristics and the circumstances in which they joined the jihad: an exploratory study*. The Hague: Netherlands Institute of International Relations Clingendael, https://www.clingendael.org/sites/default/files/pdfs/20061200_cscsp_csp_bakker.pdf
- Barton-Hronešová, J. and Hodžić, S. (2021). 'Portrayals of Women on EthnoNationalist and Radical Islamic Websites in Bosnia and Herzegovina.' *Nationalism and Ethnic Politics* 27(2).
- BBC News (2020). *Dua Lipa sparks controversy with 'Greater Albania' map tweet*. <https://www.bbc.com/news/world-europe-53483451>
- Bechev, D. and Öztürk, A. E. (2022). *Competing over Islam: Turkey, Saudi Arabia, and Iran in the Balkans*. Middle East Institute. <https://www.mei.edu/publications/competing-over-islam-turkey-saudi-arabia-and-iran-balkans>
- Bego, F. (2020). *Do Albanians like Fascism? An Iconographical Investigation on Social Media Material*. Modern Diplomacy. <https://moderndiplomacy.eu/2020/01/03/do-albanians-like-fascism-an-iconographical-investigation-on-social-media-material/>
- Birmingham A., Conway M., McInerney L., O'Hare and A. F. Smeaton N. (2009). "Combining Social Network Analysis and Sentiment Analysis to Explore the Potential for Online Radicalisation," 2009 International Conference on Advances in Social Network Analysis and Mining, pp. 231-236, doi: 10.1109/ASONAM.2009.31
- Buljubašić, M. (2022). *Violent Right-Wing Extremism in the Western Balkans: An overview of country-specific challenges for P/CVE*. Radicalisation Awareness Network. Luxembourg: Publications Office of the European Union, https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/2022-08/ran_vrwe_in_western_balkans_overview_072022_en.pdf
- Colborne, M. (2020). *An American White Supremacist's New Home in Serbia*. Bellingcat. <https://www.bellingcat.com/news/2020/11/18/an-american-white-supremacists-new-home-in-serbia/>
- Colborne, M. (2019). *Croatia Key to Ukrainian Far-Right's International Ambitions*. Balkan Insight. <https://balkaninsight.com/2019/07/18/croatia-key-to-ukrainian-far-rights-international-ambitions/>
- Collins, M. (2018). *Jim Dowson: the 'invisible man' of the far right and the Kosovo connection*. Hope not Hate. <https://hopenothate.org.uk/2018/05/01/jim-dowson-kosovo-connection/>
- Collins, M. and Lowles, N. (2017). *Empire builders*. Hope not Hate. <https://hopenothate.org.uk/wp-content/uploads/2017/04/HnH-2017-01-02-no30.pdf>

- Comeford, M. (2019). *The Christchurch Attack and the Far Right's Obsession With the Western Balkans*. Tony Blair Institute for Global Change. <https://institute.global/policy/christchurch-attack-and-far-rights-obsession-western-balkans>
- Comeford, M. and Dukić S. (2020). *Online Extremism: Challenges and Opportunities in the Western Balkans*. Washington D.C.: Resolve Network. <https://doi.org/10.37805/pn2020.7.wb>.
- Cosic, J., Marzouk, L. and Angelovski, I. (2018). *British Nationalist Trains Serb Far-Right for 'Online War.'* Balkan Insight. <https://balkaninsight.com/2018/05/01/british-nationalist-trains-serb-far-right-for-online-war-04-30-2018/>
- Cox, S. and Meisel A. (2018). *Is this Britain's most influential far-right activist?*. British Broadcasting Corporation. <https://www.bbc.co.uk/news/uk-43924702>
- Dafaure, M. (2020) *Memes and the metapolitics of the alt-right*. Angles. <https://journals.openedition.org/angles/369>
- Daily Sabah (2019). *New Zealand mosque shooter names his 'idols' on weapons he used in massacre*. <https://www.dailysabah.com/asia/2019/03/15/new-zealand-mosque-shooter-names-his-idols-on-weapons-he-used-in-massacre>
- Davey, J. and Ebner, J. (2017). *The 'Great Replacement': the violent consequences of mainstreamed extremism*. Institute for Strategic Dialogue, https://www.isdglobal.org/digital_dispatches/french-identitarians-are-mobilising-around-the-2022-presidential-elections/
- Djordjević, N. (2021). *Serbian World — a dangerous idea?*, Emerging Europe. <https://emerging-europe.com/news/serbian-world-a-dangerous-idea/>
- Dukić, S. (2022). *Online Extremism in North Macedonia: Politics, Ethnicities and Religion*. Strong Cities Network. <https://www.isdglobal.org/wp-content/uploads/2022/01/Online-Extremism-Mapping-North-Macedonia.pdf>
- EUROPOL (2020). *Targeted: propaganda material disseminated in the languages of the Western Balkan countries*. <https://www.europol.europa.eu/media-press/newsroom/news/targeted-propaganda-material-disseminated-in-languages-of-western-balkan-countries>
- Greene, S., Asmolov, G., Fagan, A., Fridman, O., Gjuzelov, B. (2021). *Mapping Fake News and Disinformation in the Western Balkans and Identifying Ways to Effectively Counter Them*. Policy Department for External Relations: European Parliament. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/653621/EXPO_STU\(2020\)653621_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/653621/EXPO_STU(2020)653621_EN.pdf)
- Guardian Sports (2015). *Albania awarded 3-0 win after Serbia match abandoned over drone stunt*. <https://www.theguardian.com/football/2015/jul/10/albania-serbia-match-abandoned-drone>
- Hajdari, R. (2018). *Western Balkans as Russia's New Anti-Western Playground*. Institute of International Relations Prague. <https://www.iir.cz/western-balkans-as-russia-s-new-anti-western-playground-2>
- Harris, R., Paille, P., Ogden, T. (2021). *Misinformation, disinformation and hateful extremism during the COVID-19 pandemic*. RAND Europe, <https://www.rand.org/randeurope/research/projects/hateful-extremism-misinformation-disinformation-covid19.html>
- Ilazi, R., Ardit Orana, Teuta Avdimetaj, Bledar Feta, Ana Krstinovska, Yorgos Christidis and Ioannis Armakolas (2022). « Online and offline (de)radicalisation in the Balkans. Working paper 5. PAVE Project Publications.
- Institute for Strategic Dialogue (2022). *French Identitarians are Mobilising around the 2022 Presidential Elections*. https://www.isdglobal.org/digital_dispatches/french-identitarians-are-mobilising-around-the-2022-presidential-elections/

International Association of Chiefs of Police (2014). *Online Radicalization to Violent Extremism*. Awareness Brief: Role of Community Policing in Homeland Security and the Countering Violent Extremism. <https://www.theiacp.org/sites/default/files/2018-07/RadicalizationtoViolentExtremismAwarenessBrief.pdf>

Jovanovic, I. (2015) *Pro-ISIS Video Calls for Balkan Caliphate*. Balkan Insight. <https://balkaninsight.com/2015/07/15/new-isis-threats-to-balkan-countries/>

Kapsokoli, E. (2021). *Cyber-Jihad in the Western Balkans*. National Security and the Future 3 (22). <https://hrcak.srce.hr/file/390564>

Karčić, H. (2022). *Far-Right Movements and Symbolism in the Western Balkans: A Handbook*. International Republican Institute. <https://detektor.ba/Far-Right%20Movements%20and%20Symbolism%20in%20the%20Western%20Balkans%20-%20A%20Handbook.pdf>

Kelmendi, V., & Jakupi, R. (2019). *Countering the myths of IS: How to counter the IS narrative online? The case of Albanian speaking countries*. Prishtina, Kosovo: Kosovar Centre for Security Studies (KCSS). https://qkss.org/images/uploads/files/Countering-ISIS-myths-eng_724280.pdf

Kemp, S. (2022). *Digital 2022: Global Overview Report*. DataReportal, <https://datareportal.com/reports/digital-2022-global-overview-report#:~:text=Global%20internet%20users%3A%20Global%20internet,of%20the%20world's%20total%20population>

Kenyon J., Binder, J., Baker-Beall, C. (2021). *Exploring the role of the Internet in radicalisation and offending of convicted extremists*. Ministry of Justice Analytical Series. https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/1017413/exploring-role-internet-radicalisation.pdf

Kuloglija, N. (2022). *The 'Awakening': American Right-Wing Extremist Finds Allies in the Balkans*. Balkan Insight. <https://balkaninsight.com/2022/04/13/the-awakening-american-right-wing-extremist-finds-allies-in-the-balkans/>

Kuloglija, N. (2021). *Bosnian Far-Right Movement Weds Bosniak Nationalism, Neo-Nazism*. Balkan Insight. <https://balkaninsight.com/2021/06/02/bosnian-far-right-movement-weds-bosniak-nationalism-neo-nazism/>

Kuloglija, N. and Husaric Omerovic, A. (2022). *Serb Volunteers Answer Call to Fight in Ukraine*. Balkan Insight. <https://balkaninsight.com/2022/03/08/serb-volunteers-answer-call-to-fight-in-ukraine/>

Lacic, M. (2019). *Hate Crimes in Bosnia: Under-Reported and Rarely Prosecuted*. Balkan Insight <https://balkaninsight.com/2019/04/26/hate-crimes-in-bosnia-under-reported-and-rarely-prosecuted/>

Lažetić, M. (2018). *'Migration Crisis' and the Far Right Networks in Europe: A Case Study of Serbia*. Journal of Regional Security Vol. 13 No. 2. <https://doi.org/10.5937/jrs13-19429>.

Meek, J.G. (2015). *ISIS Aims New Recruitment Video at Balkan Muslims*. ABC News <https://abcnews.go.com/International/isis-aims-recruitment-video-balkan-muslims/story?id=31554167>

Mejdini, F., Dzidic, D., Rudic, F., Tomovic, D., Marusic, S. J. and Ristic, M. (2017). *Balkan Imams Take Counter-Extremism Struggle Online*. Resonant Voices. <https://resonantvoices.info/balkan-imams-take-counter-extremism-struggle-online/>

Mejdini, F., Ristic, M., Dzidic, D., Qafmolla, E., Marusic, S. J. and Zaba, N. (2017). *Balkan Jihadi Warriors Remain Safe on the Net*. Resonant Voices. <https://resonantvoices.info/balkan-jihadi-warriors-remain-safe-on-the-net/>

Milanović, B (2021) "To Conclude, Women Are a Mistake"¹—A Study of Serbian User Discourse on 4Chan's /Pol/ Board on Women within Political Ideology, Nationalism and Ethnic Politics, 27:2, 193-212, DOI: [10.1080/13537113.2021.1914436](https://doi.org/10.1080/13537113.2021.1914436)

Morina, E., Austin, A., Roetman, T.J. and Dudouet, V. (2019). *Community Perspectives on Preventing Violent Extremism Lessons learned from the Western Balkans*. Berghof Foundation. <https://berghof-foundation.org/download?lv=ke%252BQBVBqURC6PTx7kywv2NjMjMxOTMzZTU1MmU3OGM4MWM1ZGI0YjBhMjhiZjQwZDIhMzlwZGE1ODFhZTA0YjIxMwVlYzFIMWRhNjE1MjTp8Urz2NovAG8kDnV0%252F9SM0CPkOhs8bOacVk6qTJF7Nx9T68QazyZ74IROsIOqgQhlgWVGA%252Fm8dnMwW5bvy8kTPvHOMoqMiLle7QzDWRUsoM%252Fy%252Fe1QxwkgtdZPZ1nCWlVZ2m2AICMfr4ViFlh5fYuThjtm9wzz%252Bmtl9Og8bCMfvjN3AIzxAQj%252FZe8mv0XFA14%253D>

Mujanović, J. (2021). *The Balkan Roots of the Far Right's "Great Replacement" Theory*. New Lines Magazine. <https://newlinesmag.com/essays/the-balkan-roots-of-the-far-rights-great-replacement-theory/>

Petrović, P. and Stakić, I. (2018). *Serbia Report*. Western Balkans Extremism Research Forum. https://www.britishcouncil.rs/sites/default/files/erf_report_serbia_2018.pdf

Pratt, M. K. (2019). *ICT (information and communications technology, or technologies)*. TechTarget, <https://www.techtarget.com/searchcio/definition/ICT-information-and-communications-technology-or-technologies>

Presta, J. (2022). *IREX Launches Balkans Regional Media Literacy Network*. IREX. <https://www.irex.org/news/irex-launches-balkans-regional-media-literacy-network>

Radicalisation Awareness Network (2022). *An online P/CVE approach for local authorities: challenges, tips & tricks*. RAN LOCAL Conclusion Paper. https://home-affairs.ec.europa.eu/networks/radicalisation-awareness-network-ran/publications/ran-local-online-pcve-approach-local-authorities-challenges-tips-tricks-online-meeting-27-28-may_en

Radicalisation Awareness Network (2019). *Effective Narratives: Updating the GAMMMA+ model*. RAN C&N Academy Ex-Post Paper. https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/2019-12/ran_cn_academy_creating_implementing_effective_campaigns_brussels_14-15112019_en.pdf

Radicalisation Awareness Network (2019). *Far-right extremism. A practical introduction*. RAN Centre of Excellence. https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-wedo/networks/radicalisation_awareness_network/ran-papers/docs/ran_fre_factbook_20191205_en.pdf

Radicalisation Awareness Network (2021). *Capitalising on Crises - How VRWEs Exploit the COVID-19 Pandemic and Lessons for P/CVE*. https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/2022-02/ran_capitalising_crises_how_vrwe_exploit_covid-19_pandemic_082021_en.pdf

Radicalisation Awareness Network (2022). *Online radicalisation and P/CVE approaches in the Western Balkans*. Conclusion Paper – Regional small-scale meeting.

Radio Free Europe/ Radio Liberty's Balkan Service (2023). *Serb Who Joined Russian-Backed Forces In Ukraine Has Jail Sentence Overturned*. Radio Free Europe/ Radio Liberty. <https://www.rferl.org/a/serbia-sentence-ukraine-separatists-overturned/32243089.html>

Reed, A. G. and Ingram, H. J. (2019). *A practical guide to the first rule of CTCVE messaging: Do violent extremists no favours*. EUROPOL. https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/reed_ingram-a_practical_guide_to_the_first_rule_of_ctcve.pdf

Ristic, M., Milekic, S., Zivanovic, M. and Dzidic D. (2017) *Far-Right Balkan Groups Flourish on the Net. Resonant Voices*. <https://resonantvoices.info/far-right-balkan-groups-flourish-on-the-net/>

United Kingdom House of Commons Home Affairs Committee (2017). *Radicalisation: the counternarrative and identifying the tipping point*. London: APS Group. <https://www.parliament.uk/globalassets/documents/commons-committees/home-affairs/Correspondence-17-19/Radicalisation-the-counter-narrative-and-identifying-the-tipping-point-government-response-Eighth-Report-26-17-Cm-9555.pdf>

United Nations Office on Drugs and Crime (2012). *The use of the Internet for terrorist purposes*. Vienna, https://www.unodc.org/documents/frontpage/Use_of_Internet_for_Terrorist_Purposes.pdf

United Nations Security Council Counter-Terrorism Committee Executive Directorate (2020). *The impact of Covid-19 pandemic on terrorism, counterterrorism and countering violent extremism*. https://www.un.org/securitycouncil/ctc/sites/www.un.org.securitycouncil.ctc/files/files/documents/2021/Jun/cted-paper-the-impact-of-the-covid-19-pandemic-on-counter-t_0.pdf

Vanchoski, A., Shikova, N. and Musliu, A. (2020). *Enhancing the Understanding of Foreign Terrorist Fighters (FTF): Challenges for Rehabilitation, Resocialization and Reintegration of Returnees in the Republic of North Macedonia*. Nexus Civil Concept. https://kbb9z40cmb2apwafcho9v3j-wpengine.netdna-ssl.com/wp-content/uploads/2018/01/nexus_ftf_rrr_eng.pdf

Veljan, N. (2022). *Extreme Entitlement: Misogyny, Anti-Feminism in Far-Right Recruitment*. Balkan Insight. <https://balkaninsight.com/2022/05/10/extreme-entitlement-misogyny-anti-feminism-in-far-right-recruitment/>

Vio, E. (2019). *'Young Patriots': Serbia's Role in the European Far-right*. Balkan Insight. <https://balkaninsight.com/2019/11/19/young-patriots-serbias-role-in-the-european-far-right/>

Von Behr, I., Reding, A., Edwards, C. and Gribbon L. (2013). *Radicalisation in the digital era: The use of the internet in 15 cases of terrorism and extremism*. RAND Europe, https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR400/RR453/RAND_RR453.pdf

Weinmann, G. (2010). *Terror on the Internet: The New Arena, the New Challenges*. Washington D.C.: United States Institute of Peace Press.

Yarchi, M. (2019). *ISIS's media strategy as image warfare: Strategic messaging over time and across platforms*. *Communication and the Public*, 4(1), 53–67. <https://doi.org/10.1177/2057047319829587>

Zelin, A. J. (2018). *New video message from Hayy'at Tahrir al-Sham: "Albanian snipers in al-Sham."* *Jihadology*. <https://jihadology.net/2018/08/04/new-video-message-from-hayyat-ta%e1%b8%a5rir-al-sham-albanian-snipers-in-al-sham/>

Zimmer, B. (2018). *How 'Incel' Got Hijacked*. Politico. <https://www.politico.com/magazine/story/2018/05/08/intel-involuntary-celibate-movement-218324/>

INFORMACIJE O EU

Onlajn

Informacije o Evropskoj uniji na svim zvaničnim jezicima EU dostupne su na veb-sajtu Europa: https://europa.eu/european-union/index_en

Publikacije EU

Publikacije EU možete preuzeti ili poručiti, besplatno ili uz plaćanje, na: <https://op.europa.eu/en/publications>. Više primeraka besplatnih publikacija možete dobiti preko Europe Direct ili svog lokalnog informativnog centra (videti https://europa.eu/european-union/contact_en).

Pravo EU i srodni dokumenti

Za pristup pravnim informacijama EU, uključujući zakonodavstvo EU od 1952. godine na svim zvaničnim jezicima, posetite EUR-Lex na: <http://eur-lex.europa.eu>

Otvoreni podaci EU

EU Open Data Portal (<http://data.europa.eu/euodp/en>) pruža pristup paketima podataka iz EU. Podaci se mogu besplatno preuzimati i ponovo koristiti i u komercijalne i u nekomercijalne svrhe.

Radicalisation Awareness Network

RANI

Practitioners

Publications Office
of the European Union